

Gillis van Aken (ca. 1500-1557)

Rondtrekkend dopers
bisschop uit het Maasdal
en sleutelfiguur in een
dopers netwerk in
Amsterdam (1549-1555)

Theo Brok

▲ **Afb. 1** 'Zes broers en twee zussen... in Amsterdam, levend verbrand op palen'.¹

► **Afb. 2** 'Verhoor Ellert Jansz., 16 februari 1549'.²

1 Van Braght, *Bloedigh Tooneel*, (zie noot 3), 83.
2 GaA: R.A. 270 (zie noot 4), fol. 86-87.

In het *Bloedigh Tooneel* van 1685 illustreerde Jan Luyken (1649-1712) het levend verbranden op de brandstapel van zes 'broeders en twee zusters' in Amsterdam op 20 maart 1549 (afb 1).³ Het vonnis van het stadsbestuur van Amsterdam bepaalde dat zij geëxecuteerd moesten worden en dat al hun bezittingen in beslag zouden worden genomen wegens drie strafbare feiten: de wederdoop door Gillis van Aken, die behoorde tot 'de sekte en kettters van de anabaptisten'; 'slechte gevoelens over de sacramenten van de heilige kerk'; en 'koppig in ongeloof, dwalingen en ketterijen'.⁴

Een van de gevangenen had twee broers uit het Waterland, 'dat rouwe luyden waren'. Ze logeerden in een herberg in Amsterdam en beraamden een uitbraak van hun gevangen broer.⁵ Ze brachten hun plan daadwerkelijk ten uitvoer door een boothaak in een raam van de gevangenenstoren te gooien, klommen in een touw naar boven en openden het raam met een koevoet. Hun broer en enkele andere gevangenen in dat deel van de gevangenenstoren vluchtten door het raam. Behalve Ellert Jansz (afb 2), die niet wilde vluchten, omdat hij door het vooruitzicht op een martelaarsdood 'in een zalige toestand verkeerde en niet de moed had om zijn leven te verbeteren door langer te leven...' en ook omdat hij met 'een voet op een

stelt' liep, zodat de schout hem gemakkelijk weer op zou kunnen pakken.⁶ Ellert was een 27-jarige kleermaker die door de schout opgehaald was uit zijn winkel aan de Nieuwendijk.⁷ In zijn vroege jaren had hij Duitse boeken gelezen. Hij had het pauselijk sacrament vier of vijf jaar niet beleden of ontvangen. Ongeveer anderhalf jaar voor zijn arrestatie was hij gedoopt door Gillis van Aken en sindsdien nam hij elke drie maanden deel aan het breken van het brood door Gillis.⁸ Hij wist dat Gillis en Menno Simons leraren waren die door hun gemeenschap waren uitgekozen, omdat ze meer verlicht waren, maar Menno had hij nog nooit gezien.⁹

Het *Bloedigh Tooneel* vermeldde niet dat Ellert en de andere 'vijf broeders en twee zusters' die op de brandstapel werden verbrand, deel uitmaakten van een groep van vierenveertig volgelingen van de doperse bisschop Gillis van Aken.¹⁰ Vijfentwintig werden er gearresteerd, van wie er twee op de vlucht sloegen. Daarnaast werden er eenentwintig (inclusief de twee voortvluchtigen) die niet vastzaten, opgeroepen. Zij verschenen niet, maar vluchtten. Enkele anderen die anoniem waren gebleven, onder wie hun voorganger Gillis van Aken, ontsnapten aan het gevaar.¹¹ Het doel van de martelaarsliteratuur was dan ook om een beeld te

-
- 3 Tieleman J. van Braght, *Het Bloedigh Tooneel of Martelaers Spiegel der Doopsesinde of Weereelose Christenen* (hierna *Bloedigh Tooneel*) (Amsterdam 1685; herdruk, Dieren 1984), 83. De uitgave van 1685 is een verbeterde en vergrote herdruk van de 1660-editie met de toevoeging van 104 prenten van Jan Luyken (1649-1712), die de meest voorkomende referentie-editie is geworden; cf. John S. Oyer en R.S. Kreider, *Mirror of the martyrs* (Intercourse 1990), 76: 'A Failed Anabaptist Jailbreak'. Alle vertalingen in dit artikel zijn van de auteur.
- 4 Gemeente Amsterdam Stadsarchief (hierna GaA): *Justitieboek 1523-1566*, R.A. 567 fol. 166r-v.; *Documenta Anabaptistica Neerlandica* (hierna DAN), dl. 2, *Amsterdam (1536-1578)*, ed. Albert F. Mellink (Leiden 1980), 140-141.
- 5 Gebied boven Amsterdam met een grote doperse aanhang die nog onvoldoende is bestudeerd.
- 6 Van Braght, *Bloedigh Tooneel*, 82-84. Er ontsnapten slechts twee gevangenen, terwijl het *Bloedigh Tooneel* er veel meer suggereert.
- 7 De schout was de vertegenwoordiger van de Habsburgse regering, verantwoordelijk voor de openbare orde, het opsporen van strafbare feiten, het arresteren van daders en het uitvoeren van vonnissen, en het innen van boetes: Jan Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam: een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepensbank 1490-1552* (Zwolle 1992), 22-26.
- 8 DAN 2, 102-104, 'Verhoor van Ellert Jansz., 16 februari 1549', zie afbeelding 2.
- 9 DAN 2, 110-112, 'Verhoor van Ellert Jansz., 18 februari 1549'.
- 10 In deze studie wordt vooral de term doper gebruikt, die neutraler is dan wederdoper of anabaptist. Deze laatste twee benamingen worden alleen aangehaald als zelslieden deze gebruikten.
- 11 Albert F. Mellink, 'Het Nederlandse anabaptisme na Munster', *De Historie herzien: vijfde bundel 'Historische avonden' uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen ter gelegenheid van zijn honderdjarig bestaan* (Hilversum 1987), 113:123, 117-118.

schetsen van – de fictie van – een heroïsch standvastig doperdom.¹² Evenmin werd vermeld dat de acht ter dood veroordeelden werden gedoopt door Gillis van Aken. Het waarom daarvan zal blijken.

Dit artikel geeft allereerst een biografische schets van Gillis van Aken en zijn reisroutes als dopersbisschop in de Beneden Rijn, Vlaanderen, Antwerpen en Amsterdam, waarbij bestaande en nieuwe onderzoeksresultaten bij elkaar worden gebracht.¹³ Erna zal aan de hand van strafregisters een dopers netwerk van voornamelijk immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden in Amsterdam tussen 1548 en circa 1555 worden gereconstrueerd. Verder wordt aan het licht gebracht welke cruciale rol Gillis van Aken speelde als verbindingspersoon tussen dit doperse netwerk in Amsterdam en andere doperse netwerken, met name in Antwerpen. Aangetoond zal worden dat als gevolg van politieke spanningen in de stad onder druk van de Habsburgse centrale overheid dit netwerk gedeeltelijk werd opgerold.¹⁴ Dit onderzoek naar de rol van een rondtrekkend dopersbisschop in de Habsburgse Nederlanden en de aangrenzende Beneden Rijn roept de vraag op naar de overschatting van de feitelijke activiteiten en invloed van Menno Simons en Dirk Philips in deze gebieden in deze periode.¹⁵ Het is dan ook voorbarig om deelnemers aan de

netwerken van Gillis van Aken tussen 1545 en 1555 te karakteriseren of te kwalificeren als Mennist of Mennoniet. Deze studie plaatst daarmee kanttekeningen bij het overwicht dat in de literatuur aan Menno Simons is toegekend.

Het doperdom onderscheidde zich van andere groepen in de Reformatie vooral door het verwerpen van de kinderdoop en de praktijk van de volwassen doop als belijdenis van geloof. In de periode 1525-1530 zijn in Zwitserland, Zuid-Duitsland en in de Habsburgse Nederlanden/Noord-Duitsland naast elkaar doperse netwerken ontstaan. Het was de rol van een dopersbisschop om de (volwassen) doop toe te dienen. Deze bevoegdheid kwam uitsluitend aan hem toe wat ook mede het rondreizen van de plaatselijke bisschoppen verklaart. Door deze doop plaatsten de dopers zich als het ware buiten de gevestigde kerken en de publieke orde met als resultaat bestrijding en vervolging.

De ontwikkelingsgeschiedenis van het Nederlandse en Noord-Duitse doperdom begint bij de lekenprediker en bontwerker Melchior Hoffman (ca. 1495-1544) in Emden in 1530. De verspreiding van het Melchioritische gedachtegoed in het begin van de jaren dertig van de zestiende eeuw loopt via de lijn van Hoffman naar Obbe Philips (ca. 1500-1568), en

12 Erin Lambert, 'Friction in the Archives: Storytelling in Sixteenth-Century Anabaptism', *Renaissance and Reform/Renaissance et Réforme* 41 (2018), 113-138, 117-118, 121.

13 In dit artikel wordt de zestiende-eeuwse Beneden Rijn gedefinieerd als het gebied tussen de Maas en de Rijn, toegespitst op de territoria van de hertogdommen Gelre, Kleef en Gulik, het keurvorstendom Keulen en een mozaïek van vrije heerlijkheden, elk met hun eigen specifieke leen- en landrechtelijke banden, begrensd in het zuiden door de steden Maastricht en Aken. Cf. Irmgard Hantsche, *Atlas zur Geschichte des Niederrheins* (Bottrop 2000²), 68-69. In de vroegmoderne tijd was dit gebied tussen Maas en Rijn taalkundig en cultureel een samenhangend geheel, hoewel politiek gefragmenteerd.

14 Het gebruik van de term 'netwerk' in dit artikel is beperkt tot het herkennen van sociale relaties van doperse 'kernen' met een doperse bisschop, hier Gillis van Aken in Amsterdam tussen 1549 en 1555. Het is niet bedoeld als een formele (kwantitatieve/empirische) analyse van de onderlinge afhankelijkheid van deze relaties. Cf. Claire Lemerrier, 'Formal network methods in history: why and how?' *Social Networks, Political Institutions, and Rural Societies*, ed. Georg Fertig (Turnhout 2015), 281-310. Het beschikbare bronnenmateriaal zou in verder onderzoek een dergelijke aanpak echter wel kunnen rechtvaardigen.

15 Otto Knottnerus beredeneert overtuigend dat de invloed van Menno Simons op de vroege doperse beweging schromelijk wordt overschat: 'Menno als tijdverschijnsel', *Doopsgezinde Bijdragen* (hierna *DB*) 22 (1996), 79-118. Dit in tegenstelling tot de heersende opvatting sinds de zeventiende eeuw dat het doperdom na Munster eind jaren dertig van de zestiende eeuw opnieuw werd opgebouwd als 'een beweging uit het puin' onder leiding van de voormalige Friese predikant Menno Simons: Mellink, 'Het Nederlandse anabaptisme na Munster', 113.

via hem naar zijn broer Dirk Philips (1504-1568) en Menno Simons (1496-1561), maar ook via Jan Matthijs (ca. 1500-1534) en Jan van Leiden (1509-1536), naar het doperse 'Nieuw Jeruzalem' (1534-1535) in Munster, met in beide richtingen een verschillende nadruk op specifieke aspecten van de Melchioritische theologie.¹⁶ De ontwikkelingsgeschiedenis van het doperdom in het Maasdal en aan de Beneden Rijn lijkt heterogener te zijn dan bovengenoemde twee verbanden, want er is ook een lijn te ontdekken van Melchioritisch denken vanuit Straatsburg, dat door de Wassenberger predikanten uit deze regio is doorgegeven aan hervormingsgezinde predikanten in Munster.¹⁷

De conventie in de geschiedschrijving is echter dat Menno Simons na 1539 naar voren komt als de nieuwe leider en vormgever van de

mennonitische traditie. Gillis van Aken wordt vaak genoemd als een van de vijf nieuwe bisschoppen die sinds 1542 door Menno zijn bevestigd. Gillis wordt beschreven als een rondtrekkend dopers missionair bisschop, vooral in de provincies Holland en in Vlaanderen.¹⁸ Zijn vooraanstaande positie in het vroege Nederlandse en Noord-Duitse doperdom wordt echter onderschat, waarschijnlijk omdat hij geen geschriften heeft nagelaten en omdat andere bronnen over hem schaars zijn.¹⁹ Daarnaast is in het perspectief van de Noord-Nederlandse en Noord-Duitse doopsgezinde geschiedschrijving Gillis' doperse achtergrond uit de Maasvallei nauwelijks opgemerkt. Er is weinig onderzoek gedaan naar het doperdom in de Beneden Rijn.²⁰ Dit maakt de indrukwekkende studie van Mathilde Monge naar net-

-
- 16 James Stayer, Werner Packull en Klaus Deppermann, 'From monogenesis to polygenesis: the historical discussion of anabaptist origins', *The Mennonite Quarterly Review* (hierna *MQR*) 49 (1975), 83:121, 112; Albert F. Mellink, 'The beginning of Dutch Anabaptism in the light of new research', *MQR* 62 (1988), 211:220, 216.
- 17 Karl Rembert, *Die 'Wiedertäufer' im Herzogtum Jülich. Studien zur Geschichte der Reformation, besonders am Niederrhein* (Berlin 1899), 86f.
- 18 Cf. Piet Visser benadrukt het missioneringswerk van Gillis van Aken in Vlaanderen, dankzij wie 'het mennonitisme aanzienlijk groeide, waar het een alternatief bood voor het calvinisme': 'Mennonites and Doopsgezinden in the Netherlands, 1535-1700', *A Companion to Anabaptism and Spiritualism*, ed. John D. Roth en James M. Stayer (Leiden 2007), 299:345, 303-307 met verwijzing naar Johan Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen. Geloof en heldenmoed* (Leuven/Zwolle 2004), 113-130; George H. Williams, *The Radical Reformation* (Kirksville 1992³), 602: 'Giles of Aachen was a widely known Anabaptist in the southern Netherlands, and may be taken as representative of the itinerant preachers, who addressed small gatherings in concealed places of larger groups in remote areas, or even, as the medieval friars did, in the streets and markets'; Cornelius Krahn, *Dutch Anabaptism: Origin, Spread, Life and Thought 1450-1600* (The Hague 1968; herdruk, Scottdale 1981), 183: 'Many of the martyrs named him [Gillis van Aken] as the one who baptized them during his extensive travels between Aachen, Antwerp and Amsterdam.' Johan Decavele beschouwt de verspreiding van doperse ideeën in de Zuidelijke Nederlanden als een gevolg van het besluit van Menno Simons en Dirk Philips om rondtrekkende leraren aan te wijzen: *De Dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520)* (Brussel 1975), dl. 1, 436.
- 19 Samme Zijlstra oppert dat Gillis van Aken schreef tegen de 'Davidjorist' Blesdijk: *Om de ware gemeente en de oude gronden, Geschiedenis van de dopersen in de Nederlanden 1531-1675* (Hilversum 2000), 206. Dit schrijven is echter niet bewaard gebleven: Karel Vos, *Menno Simons 1496-1561. Zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelden* (Leiden 1914), 96. Vos verwijst naar het *Weder-antwoort Nicolaes Meynaertsz van Blesdijk op zekeren Brief van Gellium onderteekent. Wtgegaen in den Jare 1546. Ghedruckt int jaer 1607*. Vos heeft geprobeerd Gillis' brief op basis van het *Weder-antwoort* te reconstrueren: *Menno Simons*, 308-310.
- 20 J.F. Gerhard Goeters, 'Die Rolle des Täuferturns in der Reformationsgeschichte des Niederrheins', *Rheinische Vierteljahrsblätter* 24 (1959), 217:236 blijft het naslagwerk sinds Karl Remberts, *Wiedertäufer* (1899). De geschiedschrijving van het doperdom in de thuisregio van Gillis van Aken berust nog steeds op Jos Habets, *De Wederdoopers te Maastricht* (Roermond 1877), Remberts *Wiedertäufer* en Willem Bax, *Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht 1505-1557* ('s-Gravenhage 1937). Ernst Crous, 'Auf Menno's Spuren am Niederrhein', *Der Mennonit* 8 (1955), 155, 170:171 is schatplichtig aan Rembert en Bax. Stefan Ehrenpreis 'Die Obrigkeit, die Konfessionen und die Täufer im Herzogtum Berg 1535-1700', *Drei Konfessionen in einer Region, Beiträge zur Geschichte der Konfessionalisierung im Herzogtum Berg vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, ed. Burckhard Dietz en Stephan Ehrenpreis (Bonn 1999), 243:281 en Ralf Klötzer, 'Verfolgt, geduldet, anerkannt. Von Täufern zu Mennoniten am Niederrhein und die Geschichte der Mennoniten in Krefeld bis zum Ende der oranischen Zeit (ca. 1530-1702)', *Sie kamen als Fremde. Die Mennoniten in Krefeld von den Anfängen bis zur Gegenwart*, ed. Wolfgang Froese (Krefeld 1995), 13:60, zijn ook afhankelijk van Goeters en Rembert voor de periode 1540-1555.

werken van ‘christelijke broeders’ in de regio Keulen, gebaseerd op overgebleven verslagen van ondervragingen, des te meer baanbrekend en inspireert tot verder netwerkonderzoek in de geschiedenis van het doperdom in de Beneden Rijn²¹.

1. De levensloop van Gillis van Aken

Wie was Gillis van Aken? De meest recente studie over Gillis van Aken dateert uit 1905.²² De doopsgezinde dominee en amateurhistoricus Karel Vos (1874-1926) vat het treffend samen: ‘als een overspeler en een verzaker van zijn geloof is het martelaarschap van Gillis van Aken in geen enkele martyrologie opgenomen’.²³ Volgens de ‘Copia van oudsten’ – een lijst van doperse bisschoppen in de zestiende en zeventiende eeuw (uit 1714) – werd Gillis in 1552 in de ban gedaan en in 1554 weer hersteld. Uit angst voor de dood herriep hij zijn doperse ideeën in 1557.²⁴ Zijn advocaat Paulus van Huldenberghe bood het Antwerpse stadsbestuur aan dat Gillis van Aken het katholieke geloof zou uitdragen op elke plaats waar hij in het verleden had gepredikt, maar zijn herroeping, waarmee hij zijn doperse opvattingen had

ingetrokken, redde hem slechts van de brandstapel.²⁵ Zijn rechterhand, die hij had gebruikt om te dopen, werd afgehakt en hij werd op een wiel geplaatst voordat hij op 10 juli 1557 werd onthoofd, omdat hij een ‘Anabaptistarum Episcopus’ was: een doperse bisschop.²⁶ De omstandigheden van zijn herroeping verklaren waarom doperse martyrologieën Gillis van Aken negeren en vervolgens de confessionele geschiedschrijving – ‘veel van onze vaders beschouwen hem niet eens als een broeder’ – niet veel aandacht aan hem schonk.²⁷ Vos vat samen: ‘Na zulk een verdienstelijke loopbaan voor onze broederschap zulk een smadelijk eind!’.²⁸ Gillis van Aken is echter bij veel martelaren bekend als degene die hen heeft gedoopt.²⁹

In 1663 werd in de Amsterdamse kerk van de ‘Vlaamse doopsgezinden’ Het Lam nog de droevige val van Gillis van Aken in herinnering gebracht. Het geschil tussen de meer spiritualistische Galenus Abrahamsz. de Haan (1622-1706), die werd beïnvloed door de collegianten, en zijn confessionele tegenstanders die de Vlaamse richting beschouwden als de ware kerk van God, leidde tot een nationaal schisma.³⁰ Galenus was de kleinzoon van Gillis van Aken en deze genealogie leverde de dubbelzin-

21 Mathilde Monge, *Des communautés mouvants. Les ‘sociétés des frères chrétiens’ en Rhénanie du Nord, Juliers, Berg, Cologne vers 1530-1694* (Genève 2015).

22 Karel Vos, ‘Gillis van Aken’, *De Tijdspiegel* 62 (1905), 355-371. Cf. Vos, *Menno Simons*, 95-99.

23 Vos, ‘Gillis van Aken’, 365.

24 Karel Vos, ‘De copia der oudsten en dooplijsten van de Harde Vriezen uit de 16e en 17e eeuw’, *Nederlands Archief voor de Kerkgeschiedenis* (hierna NAKG) 11 (1914), 342-350, 343. Vos gaat ervan uit dat Gillis op het convent van doperse bisschoppen in Wismar in Mecklenburg in 1554 schuldig werd bevonden aan overspel en na berouw opnieuw werd aanvaard: ‘Gillis van Aken’, *Nieuw Nederlands Woordenboek* (hierna NNWB), dl. 1 (1911), 50.

25 Karel Vos, ‘De doopsgezinden te Antwerpen in de zestiende eeuw’, *Bulletin de la Commission Royale d’Histoire en Belgique* 84 (1920), 311-390, 338.

26 Vos, ‘Gillis van Aken’, 365-366. Cf. Williams, *Radical Reformation*, 602 zonder verwijzing. Over de herroeping van Gillis van Aken: Antwerps Stadsarchief, *Vierschaar*, V 147, fol. 74. Gillis heeft geen bezittingen achtergelaten.

27 Gerrit ten Cate, ‘Iets over Johan Andries van Aken en zijn geslacht’, *DB* 1874, 77-84, 80.

28 Vos, ‘De doopsgezinden te Antwerpen’, 337. B. de Groot stelt vast: ‘Gillis was een onstabiele figuur’: *De Anabaptisten. Nonconformisten in de zestiende eeuw* (Kampen 1988), 204-205.

29 ‘Hij [Gillis van Aken] moet zeer velen hebben gedoopt, omdat geen enkele oudste zoo dikwijls door martelaars als hun dooper wordt erkend’: Vos, *NNWB*, 50.

30 Visser, ‘Mennonites and Doopsgezinden’, 334-335. Cf. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 41of. en Francesco Quatrini, *Adam Boreel (1602-1665): His Life and Thought* (Diss., University of Macerata 2017), 34f.

nige verklaring op voor Galenus 'wispelturige passies'.³¹

In 1671 herinnert Gerard Brandt (1626-1685) aan de ergernis over de publicaties van Menno Simons en Dirk Philips vanwege hun onwil om Gillis van Aken te excommuniceren, want '...dien vuilen overspelder, toen hij sijn sonde voor hun beleedt, sijn schuldt bekende, beterschap beloofde, vergiffenis begeerde, [zij] sijne misdaedt vergaven, en sonder afsnijding, of ban, [hem] weêr voor hunnen broeder hielden'.³² Brandt duidt op Menno Simons' 'Verklaringe des Apostolischen Bans' en Dirk Philips 'Bekentnisse van der afsonderinghe'. Dit laatste manuscript over de meningsverschillen over de ban en het mijden werd in 1549 tegen de doperse bisschop Adam Pastor (ca. 1500-ca. 1565) geschreven.³³ Brandt noemt ook de tussenkomst in de Antwerpse gevangenis door de doperse bisschop Hans Busschaert.³⁴ Niet zonder risico om zelf gearresteerd te worden, ging hij de kerker in om Gillis terecht te

wijzen toen deze probeerde enkele van zijn dopers medegevangenen te laten herroepen. Gillis toonde blijkbaar echter berouw en werd weer als broeder aangenomen. Gillis werd onthoofd, niet verbrand, omdat zijn terugkeer naar het doperdom niet zou zijn opgemerkt, of niet bekend zou zijn gemaakt. Brandt sluit echter ook niet uit dat dit voorval helemaal niet heeft plaatsgevonden. Voor zijn dood zou Gillis onder het zwaard hebben uitgesproken: 'Het was te zwaar om tegelijkertijd lichaam en ziel te verliezen'.³⁵ Karel Vos werpert dit: 'dit verhaal lijkt fantasie te zijn'.³⁶

Over de betekenis van Gillis van Aken in de doopsgezinde geschiedenis lopen de meningen uiteen.³⁷ De vroegste beschrijving is een betrouwbare geschiedenis van de dopers door Hans Alenson (ca. 1550-1644), die Gillis van Aken geen belangrijke rol toe kent, wegens Gillis' levensloop.³⁸ Een eerste dopers historisch verslag noemt Gillis slechts als een 'grouwelijk' overspelige bisschop die na zijn bekentenis in

-
- 31 Tijdens de zogenoemde Lammerenkrijg (1655-1664) circuleerde een stroom van pamfletten, waaronder *'t Gescheurde Schaapskleedt, Van Dr. Galenus Abrahamsz.* (Leyden 1663), dat op pagina 2 verwees naar Gillis van Aken, zoals geciteerd. Cf. Passchier de Fijne, *Lammerenkrijgh: Anders Mennonisten,kerckken-twist verhandelt door Vlaams Mennist. Een Remonstrant. Waterlands Broeder, en een Collegiant* (1663), fol. B3r: 'Waar in hy heeft een aardtje na zijn Grootte-vaartje, Gillis van Aken de Oude, welkers ambitieuze hooghmoet soo hoogh steegh, dat hy Oudste, oft Bisschop zijnde, tegen eenige andere Predikers zeyde, of ghy sult my, of ik sal u uyt het Veldt slaan: Daar door hy de eerste scheuringe tusschen de Waterlandsche en Vlaamsche Mennonisten heeft veroorzaakt;...want men siet dat de Peer gemeenlijk niet verr' van den stam valt.' Verder merkt de doopsgezinde predikant Cornelis B. Hylkema op, verwijzend naar Galenus' 'verlichte, mystiek-piëtistische richting', dat hij de kleinzoon was van de martelaar Gillis van Aken waarvan hij niet alleen de naam maar ook een goed deel van de 'ijverenden, profetische geest had geërfd': *NNWB* dl. 5 (1921), 215.
- 32 Geraert Brandt, *Historie der Reformatie en andere kerkelijke geschiedenissen, in en omtrent de Nederlanden* (Amsterdam 1671), 183-184. Vos, citeert hetzelfde, echter verwijzend naar de *Grouwelen der Hooft Kettters* [Leyden 1623], waarin het niet voorkomt: 'Gillis van Aken', 363. De *Grouwelen der Hooft Kettters*, 123, vermeldt dat Gillis in Antwerpen met het zwaard werd gestraft, niet wegens zijn 'schandalige leven als overspeler', maar door zijn 'verleydende sekte'.
- 33 Brandt dateert beide boekjes in 1558, wat aangeeft dat hij geschriften heeft gezien die niet bewaard zijn gebleven: *Historie der Reformatie*, 183.
- 34 Menno Simons bevestigde Hans Busschaert in 1555, die veel reisde in het noorden van Nederland, in Duitsland en in Vlaanderen. In 1567 koos hij de kant van Dirk Philips en de Vlaamse doopsgezinden: Vos, *Menno Simons*, 145-147. Zijlstra volgt de traditionele geschiedschrijving dat Busschaert een dopers bisschop uit Antwerpen was: *Om de ware gemeente*, 288.
- 35 Brandt, *Historie der Reformatie*, 184.
- 36 Vos kwalificeert Hans Busschaert ongunstig, waarschijnlijk wegens zijn rol in een aantal latere schisma's in de noordelijke Nederlanden: *Menno Simons*, 145-147.
- 37 V.P. [Simon Walraven], 'Successio Anabaptistica. Dat is Babel der Wederdopers...' (Coloniae 1603), *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* (hierna *BRN*), ed. Samuel Cramer en Frederik Pijper, dl. 7 ('s-Gravenhage 1910), 15:87, 50f., 60.
- 38 Hans Alenson, 'Tegen-bericht op de voor-Reden vant groote Martelaar Boeck der Doops-Ghesinde Gedruckt tot Hoorn 1626' (Haerlem 1630), *BRN* 7, 151:266, 233.

genade zonder in de ban te zijn gedaan weer werd aangenomen.³⁹ Dit oordeel werd vervolgens herhaald in de zeventiende en achttiende eeuw en duurde tot in de twintigste eeuw: ‘... een man van ondergeschikte betekenis...’.⁴⁰ Aan het einde van de negentiende eeuw herziet Karl Rembert (1868-1966) dit beeld door Gillis van Aken wegens zijn activiteiten in de Beneden Rijn als één van de belangrijkste doperse bisschoppen aan te merken.⁴¹

Degenen die over Gillis spraken, beschreven hem als een ‘massieve’ man van gemiddelde lengte met grote ogen en een puntige baard, zijn huid bleek en geen littekens.⁴³ Soms had hij lang haar, vermoedelijk om zichzelf te vermommen. Tijdens reizen droeg hij af en toe een jas en soms een paltrok.⁴⁴ In 1569 meldt Nelletgen Jansd. dat ze ongeveer twaalf jaar eerder ‘Menniste’ leraren had ontmoet in

Afb. 3 't Camper Hoofd.⁴²

- 39 I.H.V.P.N. (Willem Jansen), 'Het beginsel...der scheuringen...onder...Doops-gesinden...' (Amsterdam 1658), *BRN* 7, 489: 564, 520; Brandt, *Historie der Reformatie*, 179f.; Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen...* (Amsterdam 1767), dl. 3, 191f.; 'Doops-gesinden-Kerken.'; Hermannus Schyn and Gerard Maatschoen noemen Gillis van Aken niet: *Geschiedenisse der Mennoniten* (Amsterdam 1743).
- 40 Willem J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de Zestiende Eeuw* (Haarlem 1932), 313; Gillis komt niet voor in Nanne van der Zijp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem 1952; herdruk, Enschedé 1980).
- 41 Rembert, *Wiedertäufer*, 340-341; Bax, *Protestantisme*, 70, 308 en 325.
- 42 GaA: Afbeeldingsbestand 010097006523. Reconstructie door Jacob Vlaming in 1770-1772 op basis van de kaart van Cornelis Anthonisz. uit 1545-1553: afbeeldingsbestand 010094007921.
- 43 *DAN* 2, 172.
- 44 Karel Vos, 'Martelaars uit Gelderland (1550)', *NAK* 10 (1913), 252:268, 261, 270. De paltrock werd vooral in de eerste helft van de zestiende eeuw gedragen over de wambuis en reikte tot op de knieën.

Amsterdam, onder wie 'Gillis de ijzergieter, een predikant uit Antwerpen' woonachtig bij 't Camper Hooft in de stadshaven (afb 3).⁴⁵

Gillis van Aken heeft nauwelijks wetenschappelijke aandacht gekregen. Rembert (1899) identificeerde Gillis van Aken als Gielis von Rotheim (Ratheim).⁴⁶ Dit werd overgenomen door Bax (1935), die vervolgens Gillis van Aken/Gielis von Rotheim identificeerde als Gisbert van Breberen.⁴⁷ Dit laatste wordt echter tegengesproken wegens de opvatting dat voornamen in de vroegmoderne tijd niet door elkaar werden gehaald: Gillis/Gielis (Egidius) en Gisbert/Gijsbert (Gislebertus).⁴⁸ Het gebruik van toponiemen en patroniemen kan verwarrend en soms misleidend zijn. Het wijzigen van een voornaam wordt echter als uiterst zeldzaam beschouwd, maar niet onmogelijk. Sindsdien is het identiteits- dan wel identificatieprobleem niet meer terug te vinden in de geschiedschrijving.⁴⁹ De levensloop van deze Gisbert verdient dan ook de nodige aandacht, want het zou kunnen verwijzen naar de vroege jaren van Gillis van Aken in het Maasdal.

Door de aard van historische informatie wordt deze biografische schets verdeeld in twee delen: de jaren van Gielis/Gisbert tot ongeveer 1542, die alleen kunnen worden weergegeven

door summier indirect bewijs, en de jaren daarna, waar expliciet bronnenmateriaal over beschikbaar is.

Gisbert werd geboren in Breberen, tussen Koningsbosch en Selfkant. Zoals veel studenten in die tijd kon hij studeren van de inkomsten van een beneficie. Rond 1525 werd hij (katholiek) kapelaan in het nabijgelegen Hönngen, totdat hij in 1531 in contact kwam met de Wassenberger predikanten Dionysius Vinne (ca. 1500-1534)⁵⁰ en Johan Klopreis (ca. 1500-1535).⁵¹ In februari 1531 gaf hij zijn kerkelijke functie op en trouwde met Gertrud van Valkenbosch, een zwangere non. Dit huwelijk werd bevestigd door Klopreis in Wassenberg, in aanwezigheid van Hendrik van Tongeren (1470-1534).⁵² Vervolgens werd Gisbert in februari 1534 in Düsseldorf gevangengenomen.⁵³ Naar alle waarschijnlijkheid had Gisbert de uitnodiging geaccepteerd van de 'boodschappers' Jakob von Ossenbrug (Osnabrück), Peter Schomecker (schoenmaker) en Gyse Scheffen, die in hun thuisland mannen aan het rekruteren waren om de belegering van Munster te kunnen beëindigen. De reis ging van Munster via Wesel, Büderich, Venlo en Wassenberg naar de verzamelplaats Hönngen.⁵⁴ Het plan om 'broeders' naar Munster op te roepen, lijkt te zijn

45 DAN 2, 278-285.

46 Rembert, *Wiedertäufer*, 339-342 gebaseerd op Carl A. Cornelius, *Berichte der Augenzeugen über das münsterische Wiedertäuferreich* (Munster 1853), 220-223 en Habets, *De Wederdoopers te Maastricht*, 214-216.

47 Bax, *Protestantisme*, 52-57 gebaseerd op Habets, *De Wederdoopers te Maastricht*, en vooral verwijzend naar Otto Redlich, *Jülich-Bergische Kirchenpolitik am Ausgang des Mittelalters und in der Reformationszeit*, dl. 2/1 (Bonn 1911), 92 en Vos, 'Gillis van Aken', (1905), 55. Vos neemt echter - zonder uitleg - het standpunt in dat Gillis van Aken en Gillis von Rotheim niet identiek zijn: Menno Simons (1914), 95.

48 Wilhelm Niepoth, 'Gillis van Aken', zonder verwijzing: *The Mennonite Encyclopedia* ed. Christian Neff en Harold S. Bender, dl. 2 (Scottsdale 1982²), 519 (opgenomen in de Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia Online, hierna GAMEO).

49 Bonny Rademaker-Helfferich onderschrijft de opmerkingen van Bax en Vos (1905): *Register op de Doopsgezinde Bijdragen oude en nieuwe reeks* (Amsterdam 2002), 33: 'Aken, Gillis van (ook Rotheim, Gisbert van; Susteren, Gillis de)'.

50 GAMEO 'Dionysius Vinne'.

51 GAMEO 'Johan Klopreis'; J. Niesert, *Münsterische Urkundensammlung*, dl. 1 (Coesfeld 1826), 'Geständnisse des berüchtigten wiedertäuferischen Predikanten Johann Klopreis, 1535', 102:136.

52 GAMEO 'Hendrik Schlachtscaep'. Hendrik van Tongeren, alias Hendrik Schlachtscaep, niet te verwarren met Lenart van Tongeren, was een vooraanstaand Wassenberger predikant, cf. Rembert, *Wiedertäufer*, 305-310; Vos, 'Gillis van Aken', 359.

53 'Erstes Bekenntnis des Priesters Gisbert van Brebern über sein Leben, seine Lehrmeinungen und die Veranlassung zu seiner Reise zu den Wiedertäufern in Munster': Redlich, *Jülich-Bergische Kirchenpolitik*, 854:857. 'Zweites Bekenntnis des Gisberts van Brebern über den Zug nach Munster': ibidem, 857:858.

54 Rembert, *Wiedertäufer*, 373. Jacob von Ossenbrugs bekentenis in: Cornelius, *Berichte*, 220-225.

ontstaan in de kringen van deze Wassenberger predikanten en hun vrienden, aangezien Johann Kloppreis en Gottfried von Straelen de eersten waren die hun uitnodigingsbrieven stuurden.⁵⁵

In Höngen ontmoetten ze ook Leitgen Niesen, die ‘...niets met de handel te maken wilde hebben’.⁵⁶ Dit lijkt een voorbeeld te zijn van aanhangers van de Wassenberger predikanten die zich afkeerden van Munster. In deze buurt was het gehucht Ysenbroeck (Isenbruch) de ontmoetingsplaats voor het vertrek naar Munster.⁵⁷ Uiteindelijk reisde een groep van ongeveer veertig mensen naar Neuß, waar ze aan boord van een schip gingen, en vervolgens, opgehouden door een onweersbui, in Düsseldorf werden opgepakt. Ze werden voor verhoor meegenomen, omdat ze niet verborgen hielden dat ze op weg waren naar Wesel, en vandaar naar Munster, om gedoopt te worden.⁵⁸ Deze rondgang van Ossenbrug was duidelijk bedoeld om te reizen naar gebieden waar aanhangers te vinden waren, in dit geval de ‘broedplaats’ van het doperdom tussen Susteren en Wassenberg.⁵⁹

Bij ondervraging verklaarde Gisbert dat zijn vrouw en kind in Ratheim verbleven sinds hij Höngen in 1531 had verlaten, waar hij als kapelaan onder de bescherming van Mulstroe (Heinrich von Olmissen) in het landhuis Hall had gewoond. Wegens de hertogelijke voor-

schriften tegen ketterse predikers moest hij Ratheim verlaten, zwierf rond en vond onderdak bij verschillende edellieden. Hij wilde naar Munster vanwege de boodschap van Jacob von Ossenbrug dat hij alleen in dit Nieuwe Jeruzalem vrede en veiligheid zou vinden. Uit beide bekentenissen van Gisbert blijkt dat hij zich probeerde voor te doen als een onbeduidende reiziger, die nieuwsgieriger was geweest naar wat er in Munster gebeurde dan dat hij een aanhanger was van het doperdom.⁶⁰ Hij heeft zijn leven gered door – gebruikelijker wijze – om genade te vragen. Alleen de vermeende leider(s) van de verboden reis werden zwaar gestraft: ‘...de berouwvolle personen worden vrijgelaten, de leider geëxecuteerd als een rebel, een crimineel tegen de soeverein en een plunderaar’.⁶¹ Na zijn arrestatie in Düsseldorf werd Gisbert opnieuw genoemd, nu in Maastricht in 1534, waar hij een doop door ‘Smeitgen’ bijwoonde.⁶² In 1536 werd hij overgebracht naar het bisdom Keulen en opgesloten in Kaiserswerth.⁶³ Van Gisbert is vervolgens niets meer vernomen, maar des te meer van Gillis. Krahn gaat er in zijn *Dutch Anabaptism* (1968) vanuit dat Gillis van Aken sinds 1531 ‘een reizende dopers evangelist in Limburg en Aken’ was, waarmee hij impliciet de zienswijze volgt dat Gillis van Aken identiek is met Gisbert van Breberen en Gielis von Rotheim.⁶⁴

55 Karl-Heinz Kirchhoff, ‘Die Täufer im Münsterland. Verbreitung und Verfolgung des Täuferiums im Stift Munster 1533-1550’, *Westfälische Zeitschrift* 113 (1963), 2:109, 21-22; Goeters, ‘Die Rolle des Täuferiums in der Reformationsgeschichte des Niederrheins’, 225.

56 ‘...mit dem Handel nicht zu schaffen haben wollte’: Rembert, *Wiedertäufer*, 375 en Cornelius, *Berichte*, 221. Over Leitgen Niesen, een lekenprediker die banden had met de Wassenbergers: Rembert, *Wiedertäufer*, 343, 359. Mogelijk identiek met Leitgen Cremers die in de jaren 1550 een predikant van reputatie en invloed werd in de Beneden Rijn. Cf. Bax, *Protestantisme*, 302; Albert F. Mellink, *De wederdopers in de noordelijke Nederlanden 1531-1544* (Leeuwarden 1981²), 314. Jacobus ten Doornkaat Koolman verwerpt deze gelijkijenis: Dirk Philips, *vriend en medewerker van Menno Simons 1504-1568* (Haarlem 1964) 31, noot 29.

57 Cf. Bax, *Protestantisme*, 54, verwijzend naar Esschenbroich.

58 Kirchhoff, ‘Die Täufer in Münsterland’, 21-22.

59 Rembert, *Wiedertäufer*, 374, noot 1: ‘das alte Agitationsfeld’.

60 Zie noot 52.

61 Brief van Heresbach aan Erasmus uit januari 1536: Karl W. Bouterwerk, *Conradi Heresbachii historia...* (Elberfeldiae 1866), 19, geciteerd door Rembert, *Wiedertäufer*, 376, noot 1.

62 Jan Smeitgen of Smeetgen [smid] van Maastricht werd in Antwerpen verbrand (24 mei 1537): Vos, ‘De doopsgezinden te Antwerpen’, 318; Vos, *Menno Simons*, 95 noot 2. Was Gisbert Smeitgens opvolger?

63 Bax, *Protestantisme*, 52-55; Redlich, *Jülich-Bergische Kirchenpolitik*, 855-858.

64 Krahn, *Dutch Anabaptism*, 183.

Gezien de feitelijke overeenkomsten in de levenscyclus van ieder van deze twee mannen, is Gisbert van Breberen mogelijk identiek aan Gisbert van Ratheim. Vos verwijst in zijn artikel naar Gielis van Ratheim, waarmee hij Rembert volgt, zonder de verandering in de voornaam op te merken.⁶⁵ Matthijs Spangemecker getuigde (23 januari 1535) dat op eerste kerstdag in 1534 een bepaalde priester genaamd Her Ghielis een doop door Jan Smeitgen in Maastricht bijwoonde. In de getuigenis van Servaes Fuegen (3 februari 1535) staat dat na Kerstmis (1534) 'een priester genaamd Her Ghilis een doop bijwoonde door Jan Smeitgen'.⁶⁶ Vos interpreteert de aanhef Her (Heer) als zijnde van adellijke afkomst, Bax werpt terecht tegen dat deze titel heel gebruikelijk was voor priesters.⁶⁷ In een brief van de procureur-generaal aan het Hof van Holland van 30 januari 1535 – op basis van een bekentenis van een gevangene uit het land Kleef – wordt vermeld dat Gillis van Susteren en Lenaert Boekbinder worden gezocht wegens een wederdopers oproer in Amsterdam.⁶⁸ Of deze Gillis van Susteren of Gillis van Tricht geïdentificeerd kan worden als Gillis van Aken is onzeker, maar het lijkt aannemelijk dat de 'Her Gillis' die met kerst 1534 in Maastricht verbleef dezelfde is. Deze laatste brief maakt ook duidelijk dat de procureur-generaal bij het Hof van Holland in 1535 geen (ketterse) activiteiten heeft vernomen over een Gillis uit de Beneden Rijn in Noord-Nederland.

Als we deze gegevens in kaart brengen (zie kaart 1), blijkt dat de afstand tussen Susteren en Höngen bijna negen kilometer is, wat minder dan twee uur lopen vergt. Breberen ligt vier en een halve kilometer van Höngen. De route van Susteren naar Ratheim zal ofwel door Höngen ofwel door het Echterbosch (een ontmoetingsplaats van dopers in het bos) zijn gegaan, en beide routes zullen lopend zo'n vijf en een half uur in beslag hebben genomen. Bovendien ligt Ratheim op vier kilometer van Wassenberg. De afstand tussen Susteren en Maastricht bedraagt lopend circa dertig kilometer, van Susteren naar Aken is het ongeveer veertig kilometer, en de route van Maastricht naar Aken beslaat ongeveer dertig kilometer. Kortom, hoeveel ketterse Gillissen zouden in 1534 in dit gebied met een straal van ongeveer vijftien kilometer (en een omtrek van ongeveer 95 kilometer) hebben geleefd of rondgedwaald? Dit maakt aannemelijk dat Gisbert (van Breberen)/Gielis (von Rotheim) en Gillis (van Aken) identiek zijn, maar door gebrek aan bronnen niet kan worden aangetoond. Gisbert/Gieles stond onder Wassenbergse, Melchioritische en Munsterse invloeden. Wanneer hij kan worden geïdentificeerd als Gillis van Aken kwam hij uiteindelijk in het rustiger vaarwater van Menno Simons, Dirk Philips en Adam Pastor terecht.⁶⁹

65 Rembert, *Wiedertäufer*, 339, Habets citerend in noot 1, met verwijzing naar 'Gys' zonder deze wijziging van de voornaam uit te leggen. Habets schrijft driemaal 'Gielis' en driemaal 'Gys': *De Wederdoopers te Maastricht*, 214-216. De bron met de naamswijziging 'Gys' is terug te voeren op Cornelius, *Berichte*, 221-223.

66 Vos, 'Gillis van Aken', 360, zonder verwijzing naar zijn bron; Habets, *De Wederdoopers te Maastricht*, 146, 154.

67 Bax, *Protestantisme*, 56, noot 3.

68 Gillis van Susteren: *DAN* 5, 13. Mellink vermoedt dat dit Gillis van Tricht (Maastricht) zou kunnen zijn: *DAN* 2, 104, noot 262; *DAN* 5, 20, noot 66 bevestigt dat 'Lenaert boekbinder' vóór het dopers oproer in Amsterdam was.

69 Cf. De Groot, *Anabaptisten*, 113-114.

Kaart 1 Plaatsen die Gillis van Aken heeft bezocht.⁷⁰

Eggeric Beninga (1490-1562), raadgever van Anna van Oldenburg van 1540 tot 1556, vermeldt in zijn *Chronyk oft Historie van Oost-Friesland*, een eigentijdse bron, dat Gillis van Aken samen met Ubbe (Obbe) Philips zich bij de wederdopers in Leeuwarden voegde en dat de sekte van Batenburg hun ‘telers en vermeerders’ waren. Hij verwijst naar een geweld-

dadige, Munsterse achtergrond.⁷¹ Gillis wordt ook wel Obbe Philips’ ambtgenoot genoemd.⁷² Bij het beschrijven van de opstand van de wederdopers en de verovering van ‘de grote abdij Oldeclooster’ in Friesland in 1535, noemt Gerardus Nicolai (1569) Batenborch, Giellis van Aken en Obbe Philips als de leidende ‘leerders’.⁷³ Mellink stelt daar tegenover dat er geen

70 Deze kaart is samengesteld door Jan-Eike Rossius, student fysische geografie aan de Universiteit van Utrecht, gebaseerd op: ‘Deutschland’s frühere kirchliche Eintheilung von J.V. Kutscheit Lithographie’, *Historisch-geographischer Atlas zu den allgemeinen Geschichtswerken*, ed. C. v. Rotteck et al. (Freiburg im Breisgau 1839).

71 Eggeric Beninga, *Volledige Chronyk van Oost-Friesland* (Emden 1723), 814. H. Moded beweert dat er een nauwe samenwerking was tussen Obbe Philips en Gillis van Aken: *Grondich bericht, van de eerste beghinselen der wederdoopsche seckten...* (Middelbvrgh 1603), 88, waarschijnlijk naar een vroege editie van Beninga’s *Chronyk*.

72 Geert E. Frerichs, ‘Menno’s verblijf in de eerste jaren na zijn uitgang’, *DB* 46 (1906), 1:52, 29.

73 Gerardus Nicolai, ‘Gerardus Nicolai’s Inlasschingen in het vertaalde werk van Bullinger: ‘Teghens de wederdopers’ (Emden 1569), *BRN* 7, 291:487, 362. Over Jan van Batenburg (1495-1538), zie: Albert F. Mellink, ‘Groningse wederdopers te Munster (1538). Een bijdrage tot de geschiedenis der Batenburgse richting’, *NAKG* 44 (1961), 87:100.

bekende verbindingen van Gillis met Groningen zijn.⁷⁴ Deze verklaring toont echter aan dat Gerardus Nicolai, die over het algemeen goed geïnformeerd was, Gillis al in 1535 in een leidende positie plaatste en voornoemde propaganda niet in twijfel leek te trekken. Vos noemt Gillis van Aken als de 38ste van in totaal 173 Melchioritische leraren of leiders van Jan Matthijs tot 1540.⁷⁵

Dit betekent dat het begin van doperse activiteiten van Gillis van Aken, zoals bij de meeste doperse bisschoppen uit de periode 1540-1550, zal hebben plaatsgevonden in de turbulente jaren dertig van de zestiende eeuw. Het is echter lastig vast te stellen, vooral omdat ze zelf iedere associatie met Munster met terugwerkende kracht probeerden te vermijden.⁷⁶ Hetzelfde patroon is bij Menno, Dirk en Adam Pastor te zien.⁷⁷ Vandaar dat het aannemelijk is dat Gillis van Aken in de jaren na de val van Munster zijn Gielis/Gisbert-verleden weg heeft proberen te poetsen, inclusief de (pre-) Melchioritische/Munsterse achtergronden. Bronnen tonen echter onmiskenbaar aan dat Gillis van Aken samen met drie andere leidende dopers uit het gebied van de Beneden Rijn (Adam Pastor, Hendrik van Vreeden en Antonius van Keulen) na 1542 het ambt van bisschop uit de handen van Menno Simons aanvaardde.⁷⁸ Het is dan ook nauwelijks uit te

sluiten dat Gillis van Aken en Menno Simons elkaar al eerder kenden.

Onder Habsburgse druk werd de Oost-Friese regering gedwongen hardere maatregelen te nemen tegen de zogeheten wederdopers. Daartegenover ontstonden in de regio Kleef-Gulik en in Keulen nieuwe kansen voor religieuze hervormingen tijdens de reformistische periode van aartsbisschop Hermann von Wied (1477-1552) van 1536 tot 1547.⁷⁹ Menno's verblijf in deze gebieden gedurende de jaren 1544-1546 moet in dit licht worden gezien.⁸⁰ Gillis werd opgeleid als priester in dit deel van de Beneden Rijn, werkte daar en was getuige van de ontwikkelingen voor en na het oproer in Munster, en was waarschijnlijk op de een of andere manier verbonden met Melchioritische netwerken in dit gebied.

2. De reisroute van Gillis van Aken als dopers bisschop

De doopsgezinde hoogleraar De Hoop Scheffer (1819-1894) laat zien dat Gillis van Aken na de bisschoppenconferentie in Wismar in Mecklenburg (1554) in het Waterland werkte, waar hij – misschien om zijn eerdere wangedrag goed te maken of in ieder geval het te laten vergeten – nog hartstochtelijker het bannen aanmoedigde dan zijn leermeester Leenaert Bouwens, onder wiens macht Gillis zou zijn komen te staan.⁸¹ Volgens Zijlstra

74 DAN 1, 113, vooral noot 3.

75 Karel Vos, 'Kleine bijdragen over de Doopersche beweging in Nederland tot het optreden van Menno Simons', *DB* 54 (1917), 74:202, 114.

76 Cf. Mellink, 'Het Nederlandse anabaptisme na Munster', 116.

77 Theo Brok, 'Adam Pastor (ca. 1500-ca. 1565). A Post-Münster Anabaptist Bishop in the Borderlands between the Netherlands and Germany', *Church History and Religious Culture* 101 (2021), 175:193, 180-182.

78 Cf. Knottnerus, 'Menno als tijdverschijnsel', 108-109; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 179-181.

79 Mellink, 'Het Nederlandse anabaptisme na Munster', 117; Knottnerus, 'Menno als tijdverschijnsel', 108-109. Willem Frijhoff, 'Erasmus' heritage: Priestly doubts of the magical universe', *Erasmus Studies* 35 (2015), 5:33, 21.

80 Vos, *Menno Simons*, 241-242.

81 Jacob G. de Hoop Scheffer, 'Eenige opmerkingen en mededeelingen betreffende Menno Simons VIII', *DB* 34 (1894), 10:70, 34. Leenaert Bouwens (1515-1582) was een actieve doperse leraar. Hij werd in 1551 in Emden door Menno Simons tot bisschop gewijd, waarna hij verschillende reizen maakte naar Groningen en Friesland, waarbij hij de eilanden in de Noordzee en Vlaanderen bezocht om te dopen en het avondmaal te bedienen. Bouwens had een actieve rol bij het schisma tussen de 'Friezen' en de 'Vlamingen' in 1567/1568: Vos, *Menno Simons*, 128-143; Sjouke Voolstra, 'Leenaert Bouwens', *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* 6 (2006), 159. Bouwens heeft nog weinig wetenschappelijke aandacht gekregen.

werkte Gillis van Aken eerst in het Waterland en later vooral in Brabant.⁸² Knottnerus neemt aan dat Dirk Philips en Gillis van Aken in de Beneden Rijn elkaar hebben vervangen. Dirk verbleef enkele jaren in het Rijnland, terwijl Gillis zou hebben rondgetrokken in de kustgebieden.⁸³ Keeney meende een informele verdeling van het grondgebied tussen de bisschoppen na 1553 te zien: Gillis van Aken werkte voornamelijk in Noord- en Zuid-Holland en in Vlaanderen. Leenaert Bouwens was actief in Oost- en West-Friesland en Groningen; Menno in het noordwesten van Duitsland en Dirk in Pruisen.⁸⁴ De discussie is of deze territorialisering een top-down strategisch besluit was, of eerder het resultaat van een persoonlijke keuze van bisschoppen om voor een veiliger toevluchtsoord te kiezen (Menno in Sleeswijk, Dirk in Danzig), of de voorkeur te geven aan een missionaire taakuitoefening (Gillis van Aken in Vlaanderen en Amsterdam, Adam Pastor in het Hertogdom Kleef en wijde omgeving).

Op basis van verschillende bekentenissen van martelaren wordt Gillis van Aken sinds 1545 aangewezen als een rondtrekkende bisschop, dopend in zijn geboortestreek, waaronder plaatsen als Roermond⁸⁵, Maastricht (1545)⁸⁶, Aken en Keulen, langs de Maas (Swalmen, ca. 1551)⁸⁷, in Gelre (1545)⁸⁸ en in de aangrenzende gebieden Kleef en Gulik (1545).⁸⁹ Sinds 1547 is hij ook actief in de Zuidelijke Nederlanden⁹⁰: Antwerpen (1547-1548)⁹¹, Gent (1549)⁹², Kortrijk (1554)⁹³ en Doornik (1554-1556).⁹⁴ In het noorden worden genoemd: Amsterdam (1547-1549)⁹⁵, 1551-1552⁹⁶ en 1555-1556⁹⁷, Haarlem (1550-1552),⁹⁸ Dordrecht (1547-1548)⁹⁹ en Leiden (vóór 1552).¹⁰⁰ Aldus besloeg Gillis' reisroute een gebied van ongeveer een omtrek van rond de 800 kilometer in een denkbeeldige driehoek van Haarlem tot Kortrijk (ca. 250 kilometer), van Amsterdam tot Keulen (ca. 240 kilometer) en van Doornik tot Keulen (ca. 285 kilometer). Daarnaast reisde hij naar bijeenkomsten van de doperse bisschoppen in Emden (1547), Goch (1547), Lübeck (1552) en Wismar (1554), zoals op kaart 1 te zien is.

82 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 179.

83 Knottnerus, 'Menno als tijdsverschijnsel', 109. Dirks verblijf in het Rijnland werd opgebracht door Jacobus ten Doornkaat Koolman, *Dirk Philips*, 27-28.

84 William E. Keeney, *The development of Dutch Anabaptist thought and practice from 1539-1564* (Nieuwkoop 1968), 54.

85 Volgens de markgraaf van Antwerpen werd in juli 1557 een boodschapper naar Maastricht en Roermond gestuurd tijdens het proces 'in de zaak Gillis van Aken' (6 dagen; 8 penningen per dag): Vos, 'Gillis van Aken', 366.

86 *DAN* 2, 59.

87 Jacobus S. van Veen, 'Berichten over "Wederdoopers" in het Overkwartier van Gelderland', *PSHAL* 48 (1912) 430-437, 433.

88 Vos, 'Martelaars uit Gelderland', 265. Gillis zou in 1545 in Den Bosch hebben gedoopt: Karel Vos, 'Mededeelingen van Kleefische Doopsgezinden over Menno Simons e.a.', *DB* 55 (1918), 138:139, 138.

89 Vos, 'Martelaars uit Gelderland', 265. In 1548 vertelde Jan Schutte tijdens een verhoor dat hij Gillis van Aken vier jaar eerder had ontmoet in het graafschap Mark: Karel Vos, 'De Anabaptisten te Ahaus in 1549', *NAKG* 11 (1914), 257:270, 266.

90 Volgens Vos 1551: 'Gillis van Aken', 361.

91 1547: *DAN* 2, 104, 106; 1548: *DAN* 2, 79.

92 *DAN* 2, 163.

93 Decavele, *Dageraad*, 472-473.

94 Decavele, *Dageraad*, 448.

95 1547: *DAN* 2, 78; 1548: *DAN* 2, 91, 147; 1549: *DAN* 2, 176.

96 1551: *DAN* 2, 173; 1552: *DAN* 2, 174, 182, 187.

97 1555-1556: *DAN* 2, 278-285.

98 1550: *DAN* 2, 185; 1551: *DAN* 2, 206; 1552: *DAN* 2, 207.

99 1547: *DAN* 2, 84, 88; 1548: *DAN* 2, 84.

100 *DAN* 2, 176. Laurens Knappert, *De opkomst van het protestantisme in eene Noord-nederlandsche Stad. Geschiedenis van de Hervorming binnen Leiden van den aanvang tot op het beleg* (Leiden 1908), 189.

Gillis zou in of rond 1545 Vissersewert hebben bezocht, een heerlijkheid bij Susteren – aan de Maas bij de grens met Gulik.¹⁰¹ In deze ‘wederdoperskolonie’ kreeg Metken, de vrouw van Jacob Vrencken, in 1544/1545 onderricht van Menno Simons. Ze werd echter eerder onderwezen en gedoopt door Smeken van Tricht rond 1535.¹⁰² Voor 1544/1545 werd ze onderricht door Antonius van Keulen.¹⁰³ Dit bewijst de nauwe band van dit netwerk vanaf het midden van de jaren vijftig met het Melchioritische/Munsterse netwerk in Maastricht uit de jaren dertig. In juli 1550 verklaarde Lyske (ca. 1520-1550) bij het Hof van Gelre dat zij omstreeks 1545 gedoopt was door Theunis van Hastenrath (overleden in 1551) in Vissersewert, waarbij diaken Lemken Cremers aanwezig was.¹⁰⁴ In deze kring van Theunis’ aanhangers hoorde ze ook Gillis van Aken en Menno Simons prediken.¹⁰⁵

De schout van het nabijgelegen Swalmen bekende tijdens het verhoor in 1551 dat hij onderdak had geboden aan Gillis van Aken ‘... een van de principaelste wederdopers ende leyders derselver secten’.¹⁰⁶ De schout kreeg de opdracht terug te treden, tenzij hij zich zou bekeren en zou wijzen op de verblijfplaats van Gillis van Aken. Toen hij aan de eerste van de voorwaarden had voldaan, kon hij zijn functie

weer opnemen. Gillis van Aken werd echter niet gevangengenomen.¹⁰⁷ De actie tegen de boetvaardige schout heeft het beoogde doel niet bereikt, maar het maakt duidelijk dat Gillis van Aken als een zeer gezocht man werd beschouwd.

In 1549 verzocht de onderinquisiteur van Holland Franciscus Sonnius (1506-1576) om een zekere Hendrik, een wederdoper uit Muiden, vrij te spreken van de straf die onder de keizerlijke edicten was opgelegd, in de hoop greep te krijgen op ‘die verderfelijke anabaptist’ Gillis van Aken.¹⁰⁸ De grote aandacht voor Gillis van Aken blijkt ook uit een brief van de Sonnius aan Viglius van Aytta (1507-1577) – de meest invloedrijke ambtenaar van de Habsburgse regering in Brussel – van 13 februari 1550, waarin hij schrijft over zijn toewijding aan het onderzoek naar de ‘wederdoperse crimineel’ Gillis van Aken. Zoals duidelijk zal worden, was Gillis een volop gezocht figuur tijdens twee grote rechtszaken in Amsterdam (1549/1550 en 1552/1553).¹⁰⁹ In 1566 kwam Sonnius tot de conclusie dat veel wederdopers die door Gillis van Aken waren gedoopt in Amersfoort waren gevestigd.¹¹⁰

De verklaring van Claesken Gaeledochter dat Gillis van Aken haar in op een akker in Workum in Friesland doopte, is het enige

101 Vos, ‘Martelaars uit Gelderland’, 256; Bax, *Protestantisme*, 406-410.

102 Jacobus S. van Veen, ‘Bijdragen tot de geschiedenis der hervorming in het Overkwartier van Gelderland (1543-1568) (Roermond, Venlo en omstreken)’, *PSHAL*, 309:414, 314.

103 Verhoor in Valkenburg (Vissersewert was een leen van het Graafschap Valkenburg), 28 August 1547: Bax, *Protestantisme*, 398-399.

104 Lemken volgde Theunis na zijn dood in 1551 op als bisschop aan de Beneden Rijn en werd na 1555 een tegenstander van Menno Simons en Dirk Philips; zie ook noot 55. Bax gaat ervan uit dat hij in 1565 nog leefde: *Protestantisme*, 303. Over Theunis van Hastenrath zie: Theo Brok, ‘Het doperdom aan de Nederrijn na Munster. De rondreizende bisschop Theunis van Hastenrath (†1551)’, *DB* 47 (2021), 93-115.

105 Vos, *Menno Simons*, 86, 241-242; Jacob G. de Hoop Scheffer, ‘Eenige opmerkingen en mededeelingen betreffende Menno Simons VI’, *DB* (1890), 53:72, 58-60. Cf. Peter Nissen, ‘Grevenbicht en omgeving in de periode van het vroege doperdom’, *Godt Bewaert - De Sinen - In Noot. 500 jaar protestantisme in Grevenbicht*, Augustinus Janssen, et al. (Sittard 2001), 6:27, 19-20.

106 Van Veen, ‘Berichten over “Wederdoopers” in het Overkwartier van Gelderland’, 432.

107 Van Veen, ‘Berichten over “Wederdoopers” in het Overkwartier van Gelderland’, 430.

108 Paul J. Begheyn, ‘Franciscus Sonnius als inquisiteur. Een bijdrage tot zijn biografie (1543-1557)’, *Bosche Bijdragen*, 30 (1970), 85:154, 86.

109 Mellink, ‘Het Nederlandse anabaptisme na Munster’, 119.

110 Begheyn, ‘Franciscus Sonnius als inquisiteur’, 103.

bekende voorbeeld van dopen door Gillis in Friesland.¹¹¹ Als deze uitspraak op feiten is gebaseerd, is het mogelijk dat Gillis van Aken, die in deze jaren in Noord-Holland rondtrok, de Zuiderzee overvoer om te prediken en te dopen in het Friese kustgebied en naar Groningen is gereisd. Aan de andere kant kan Claesken haar echte doper Leenaert Bouwens – die 49 personen doopte in Workum – hebben willen beschermen door te verwijzen naar de overleden Gillis van Aken.¹¹²

Informatie over de reizen van Gillis van Aken komt voornamelijk uit de overgeleverde criminele documenten en de Vlaamse martelaarsboeken, waarin zijn activiteiten als dopers bisschop in Vlaanderen worden beschreven.¹¹³ Vlaanderen en Antwerpen zijn relevant voor de rol die Gillis van Aken speelde in de ontwikkeling van het doperdom in de Lage Landen. Decavele stelt in zijn baanbrekende studie over de opkomst van de Reformatie in Vlaanderen uit 1975 dat de verspreiding van Menno's ideeën in Antwerpen na 1550 de definitieve doorbraak van het doperdom in Vlaanderen betekende. Vooral de rusteloze activiteit van Gillis van Aken was volgens Decavele bepalend voor de verdere ontwikkeling van het doperdom in het Zuiden. Tijdens zijn reizen doopte Gillis van Aken talrijke volgelingen in en rondom Aken, Antwerpen, Gent, Kortrijk, Amsterdam en

Dordrecht.¹¹⁴ Decavele stelt dat het doperdom zich heeft verspreid vanuit Friesland en Holland naar Vlaanderen.¹¹⁵ Het rekruteringsveld van het Antwerpse doperdom was echter vooral een zaak van immigranten, grotendeels afkomstig uit het zuiden van de Nederlanden.¹¹⁶

In 1957 vestigde Léon-Ernest Halkin de aandacht op de geschiedenis van het doperdom in de Zuidelijke Nederlanden. Hij toonde een verband aan tussen de opkomst van het doperdom in de Zuidelijke Nederlanden en het hertogdom Gulik, en de steden Aken, Maastricht, Hasselt, Antwerpen en Gent.¹¹⁷ Hij neemt vanaf 1551 contacten met het Noorden waar, al gaat hij niet in op verdere details. Halkin noemt de Vlaamse dopers 'frères', waarmee hij benadrukt het doperdom in de Zuidelijke Nederlanden niet op te vatten als een onderstroom van de beweging rond Menno Simons en Dirk Philips, zoals Decavele dat doet, en het plaatst in de context van het Nederrijnse Melchioritische/Munsterse doperdom.¹¹⁸

Hoewel Halkin verwijst naar sporen van het vroege Melchioritisme in Antwerpen, ligt de nadruk in de geschiedschrijving over de Zuidelijke Nederlanden vooral op de latere fase van de doperse beweging. Melchioritische impulsen werden toegeschreven aan Noord-Nederland, in het bijzonder Amsterdam. Melchioritische invloeden uit de Beneden Rijn

111 DAN, dl. 1, *Friesland en Groningen (1530-1550)*, ed. Albert F. Mellink (Leiden 1975), 110-111, noot 144 verwijzend naar BRN 2 (1904), 324. Cf. Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen', 387.

112 Tjaard H. Siemelink, 'Geschiedenis der Doopsgezinde gemeente te Workum', *DB* 39 (1899), 21:64, 38.

113 Cf. Decavele, *Dageraad*, 436-464, 472, 514.

114 Decavele, *Dageraad*, 436-437. Deze Menno-centrische visie op de verspreiding van het 'Mennisme' na 1540 werd geïntroduceerd door Alphonse L.E. Verheyden, *Geschiedenis der Doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de xvie eeuw* (Brussel 1959), 37-38, 44.

115 Decavele, *De eerste protestanten in de Lage Landen*, 116.

116 Guido Marnet, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Amsterdam/Antwerpen 1996), 111-112; Decavele, *De Dageraad van de Reformatie in Vlaanderen*, 437.

117 Vos vond in België weinig sporen van een Melchioritische beweging, met Antwerpen als uitzondering: 'De doopsgezinden te Antwerpen', 317-319.

118 Léon-Ernest Halkin, *La Réforme en Belgique sous Charles-Quint* (Bruxelles 1957), 81-87. Cf. Monge, *Des communautés mouvants*, 120-123.

bleven echter onderbelicht.¹¹⁹ Bronnen staven dat Gillis van Aken sinds 1547 in Antwerpen veel mensen had gedoopt.¹²⁰ De *Successio Anabaptistica* beweert dat Gillis als bisschop door Menno en Dirk was uitgezonden, wat vervolgens in de geschiedschrijving steeds werd herhaald.¹²¹ De levensloop van Gillis suggereert echter dat hij het doperdom eerst heeft verkondigd vanuit de Beneden Rijn via Melchioritische netwerken in Maastricht en Hasselt tot in Antwerpen.¹²² Hij volgde achtereenvolgens zijn 'broeders en zusters' van dit Antwerpse netwerk naar Dordrecht en Amsterdam en maakte zo kennis met de Melchioritische kringen die daar bestonden. Chronologisch doopte Gillis eerder in Antwerpen dan in Dordrecht of Amsterdam. Dit betekent niet dat hij niet eerder in contact was met kringen rond Menno en Dirk.

Tussen 1546 en 1555 nam Gillis deel aan conferenties van doperse bisschoppen. In 1546 vond bij Lübeck een ontmoeting plaats met Nikolaas Meyndertsz van Blesdijk (ca. 1520-1584), die op jonge leeftijd (ca. 1536) verbonden was geraakt met Menno Simons, maar tien jaar later de woordvoerder werd van zijn schoonvader David Joris, die in 1544 naar Bazel was vertrokken.¹²³ Menno Simons verscheen in Lübeck met een grote delegatie bestaande uit hemzelf, de bisschoppen Dirk Philips, Adam Pastor en

Gillis van Aken, en de 'leraar' Leenaert Bouwens. Blesdijk en Gillis van Aken debatteerden vier uur over de kinderdoop. Deze ontmoeting was niet het einde maar het begin van een polemiek die daarop volgde tussen de voorstanders van de opvattingen van David Joris en zijn tegenstanders, vooral Adam Pastor, Gillis van Aken en Menno Simons.¹²⁴ Gillis schreef er een (verloren) brief over aan zijn aanhangers. Het overgeleverde antwoord van Blesdijk bevat details over deze ontmoeting op het punt van de doop van kinderen volgens David Joris en de reactie van Gillis op dit 'veinzen'.¹²⁵

Gillis was ook aanwezig op de conferenties in Emden (1547) en Goch (1547), waar de menswordingsleer van Christus, de kinderdoop en het mijden van echtgenoten binnen het huwelijk werd besproken. Dit leidde tot het eerste schisma onder de netwerken van 'mennonitische' bisschoppen door excommunicatie van Adam Pastor. Volgens Pastors *Disputation* was Gillis in Lübeck (1552) samen met Menno de belangrijkste tegenspeler op de thema's van de Melchioritische menswordingsleer (Jezus heeft niets van Maria aangenomen), de goddelijkheid van Christus, de Heilige Geest en het bannen en het mijden.¹²⁶ In 1554 was Gillis aanwezig in Wismar in Mecklenburg, waar zeven doperse voormannen uit het noorden (vier) en het zuiden (drie) van de Nederlanden negen resolu-

119 Albert F. Mellink, 'Karel Vos (1874-1926). Zijn betekenis voor de doperse geschiedschrijving', *DB* 2 (1976), 81:90, 87. Willem Balke merkt op dat de Munsterse boodschapper, Jan van Geelen (overleden 1535) die in Antwerpen is geweest, een verband aantoonde tussen Munster en Amsterdam. Er kunnen echter andere namen aan worden toegevoegd, die contacten tussen Antwerpen en Maastricht laten zien: 'De invloed van de Anabaptisten te Antwerpen', *Bijdragen tot de geschiedenis [bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant]* 70 (1987), 39:59, 42-43. Mellink, verwijst naar de invloed van de Amsterdamse Melchioritische/Munsterse doper Dirck Tasch, en naar een tweede belangrijke verbindinglijn, namelijk Antwerpen-Maastricht: 'Antwerpen als Anabaptisten-centrum tot ±1550', *NAKG* 46 (1964-1965), 155:168, 156-158.

120 Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen', 387f.; Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, 109-110.

121 'Successio Anabaptistica', 50.

122 Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie*, 111-112.

123 Samme Zijlstra, *Nicolaas Meyndertsz van Blesdijk. Een bijdrage tot de Geschiedenis van het Davidjorisme* (Assen 1983), 121-124.

124 Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 205-206; Theo Brok, 'Adam Pastor's Vnderscheit/Onderscheet: The Reputation of an Anabaptist Bishop Alongside Menno Simons and Dirk Philips', *MQR* 94 (2020), 207:232, 216-217.

125 *Weder-antwoort*, zie noot 19. Cf. Cramer in zijn inleiding op Nicolai's 'Inlassingen', *BRN* 7, 281; Zijlstra, *Blesdijk*, 44-46.

126 Adam Pastor, 'Disputation van der Godtheit des Vaders, des Soens unde des hilligen Geistes' (s.l., s.a. [ca. 1554]), *BRN* 5, 517:581, vooral 523, 541-560 en 578-581. Cf. Theo Brok, 'Het 'Onderscheytboeck' van Adam Pastor. De reputatie van 'eyn principaell doper' naast Menno Simons en Dirk Philips', *DB* 45 (2019), 141:164, 155.

ties aannamen als een stelregel, of religieuze uitgangspunten, maar eigenlijk meer een soort kerkorde.¹²⁷

De wijding van Gillis van Aken tot bisschop rond 1542 en de daaropvolgende bijeenkomsten (1546-1555) met zijn medebisschoppen toont een proces van samenwerking, waarbij verschillende netwerken van lokale bisschoppen worden samengebracht en met elkaar worden verbonden met als doel hun doperse zienswijzen te standaardiseren en te institutionaliseren door middel van bovenregionale coördinatie.¹²⁸ Dit leidde echter ook tot beperking en beheersing van afwijkende standpunten.¹²⁹ Een sterk organisatiepatroon kan echter in de bestudeerde periode niet worden waargenomen. Toch bestond er een nauw verweven netwerk, niet alleen door persoonlijke relaties tussen 'broeders en zusters' uit de respectievelijke doperse kernen, maar ook door de constante onderlinge uitwisseling, en met name door de verbindende kracht van de rondtrekkende bisschoppen. Gillis' netwerken waren dan ook verbonden met de doperse beweging in Holland in het noorden, Vlaanderen in het zuiden, de Beneden Rijn in het oosten en uiteindelijk ook met de kring rond Menno Simons en Dirk Philips.¹³⁰

In een brief uit 1595 meldde een 'oude Duitse leraar' dat Gillis van Aken ongeveer veertig jaar geleden (dus rond 1555) met iemand in zijn gezelschap naar het Waterland was afge-reisd om 'Oom' (zo werden bisschoppen ook weleens genoemd) Egge te overtuigen tot het bannen en mijden van afvalligen op alle gebied. Gillis begon het gesprek met de woorden 'Vandaag zal ik jou of jij mij van het veld slaan met het zwaard van de geest'. Egge wilde op zijn schip wegvaren, maar Gillis bleef ruziemaken. Gillis, zo bracht Egge naar voren, wilde ook ech-telieden loskoppelen (het opschorten van de ver-bintenissen uit het huwelijk) als één ervan in de ban was gedaan, wat Gillis bevestigde. Gillis en zijn metgezel vertrokken daarop. Daarna ont-moette Menno Simons de Waterlanders nog twee keer.¹³¹ Vos concludeerde dat Gillis zo streng was in zijn gevoelens over het bannen dat hij er al in 1555 voor zorgde, dat de Waterlanders zich afscheidden en een aparte doperse gemeen-schap vormden.¹³² In termen van periodisering leidde Wismar (1554) uiteindelijk tot het schisma van Waterlanders en Vlamingen in 1555, waarbij Gillis van Aken in de historiografie een tot nu toe verwaarloosde rol speelde. Gillis moet echter onmiskenbaar worden beschouwd als een voorloper of voorman van de partij van de Vlamingen.¹³³

127 Jacobus ten Doorkaat Koolman, 'Die Wismar Artikel 1554', *Mennonitische Geschichtsblätter* 17 (1965), 38:42, 38. Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 182.

128 Martin Rothkegel duidt op een soortgelijk proces in Zuid-Duitsland en Moravië en definieert het als 'Sammlungsbewegung': 'Die Austerlitzer Brüder oder Bundgenossen. Pilgram Marpecks Gemeinde in Mähren', *Grenzen des Täufertums/Boundaries of Anabaptism, Neue Forschungen*, ed. Anselm Schubert et al., (Göttingen 2009), 232:270, 257. Heinold Fast beschrijft impliciet de netwerkstructuur van het 'Marpeck-Netzwerks' door zich te richten op hun 'communicatiestructuren': 'Pilgram Marpeck und das oberdeutsche Täufertum. Ein neuer Handschriftfund', *Archiv für Reformationgeschichte* (hierna ARG) 47 (1956), 212:242, 237, noot 20 en 21.

129 In navolging van Rothkegel kan deze handelswijze in de periode tussen 1540 en 1550 worden gedefinieerd als een proces van 'micro confessionalisering': 'Die Austerlitzer Brüder oder Bundgenossen', 257.

130 Decalvele, *Dageraad*, 515.

131 Jacob de Hoop Scheffer heeft dit manuscript bewerkt op basis van een 'slordige' achttiende-eeuwse kopie van J.B., 'Eene geschiedenis van doopsgezinden, van hunne geschillen en hereenigingen door een doopsgezinde in 1647' - 'Korte Beschrijving hoe het met de Doopsgezinden gegaan is van 't Begin af (1522) tot dezen tijd toe (1647)', *DB* (1876), 13:41, 23-24. Deze brief kan worden beschouwd als een eigentijdse bron. Het gaat hier vermoedelijk om de Waterlandse bisschop Egge Claesz. Jansen uit Oostzaan: Knottnerus, 'Menno als tijdverschijnsel', 111, noot 152.

132 Vos, 'Gillis van Aken', 361.

133 Vos, *Menno Simons*, 97; De Hoop Scheffer, 'Eene geschiedenis van doopsgezinden', 23 en Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden*, 313.

Zoals eerder gezien, is Gillis van Aken mogelijk zelf van 1552 tot 1554 in de ban geweest wegens overspel en misschien voor het aannemen van geld.¹³⁴ De vraag blijft echter door wie en waar, terwijl Gillis een belangrijke rol speelde op de bijeenkomsten van de bisschoppen in Lübeck (1552) tegen Adam Pastor en in Wismar (1554). Onder verwijzing naar zeventiende-eeuwse historici bericht De Hoop Scheffer dat Menno Simons en Dirk Philips, toen ze elkaar ontmoetten op ‘een geheime plaats in het land van Mecklenburg’ – net voor of na Wismar maar nog steeds in 1554 – Gillis niet in de ban hebben gedaan of hebben geschorst, maar hem vergaven na zijn schuldbekenenis.¹³⁵ Vos merkt daarbij ironisch op dat Gillis niet werd veroordeeld, omdat hij ‘een oude partizaan van Munster’ was.¹³⁶ In ieder geval zette Gillis van Aken gedurende deze jaren zijn religieuze leiderschap ononderbroken voort in Amsterdam en vooral in Antwerpen.¹³⁷

Gillis van Aken predikte, doopte en bediende het avondmaal, net als zijn mede-doperse bisschoppen, op verschillende plaatsen; in steden en op (veelal geheime) bijeenkomsten op het platteland. Op deze wijze verbonden zij de lokale netwerken van dopers en anderszins betrokken sympathisanten.¹³⁸ Gillis was wel de

enige van de door Menno Simons gewijde bisschoppen die in de meest gevaarlijke gebieden onder het gezag van Karel V (1500-1558) reisde met een hoog risico op gevangenschap en fysieke straffen. Uiteindelijk werd hij in 1557 buiten Antwerpen tijdens een prediking opgepakt en op 10 juli 1557 op de markt in Antwerpen ter dood gebracht. Behalve Gillis speelde alleen Leenaert Bouwens een soortgelijke missionaire rol in het Nederlandstalige Habsburgse grondgebied. Hij reisde echter voornamelijk pas na 1557.¹³⁹

3. Gillis van Aken en een dopers netwerk in Amsterdam (1549-1555)

Amsterdam en vooral Antwerpen waren tussen 1540 en 1565 de twee belangrijkste groeicentra in het economisch invloedrijke kerngebied van de Habsburgse Nederlanden, bestaande uit de regio's Vlaanderen, Brabant en Holland, met Zeeland als schakel daartussen.¹⁴⁰ In Antwerpen had zich een economie ontwikkeld die niet minder vitaal en niet minder kapitalistisch was dan die van het latere zeventiende-eeuwse Holland.¹⁴¹ Tussen 1500 en 1560 verdrievoudigde de bevolking van Amsterdam bijna van 10.000 naar 27.000 en werd het een belangrijke handelsstad voor bulkgoederen, maar het bleef

134 Zie noot 23. Beninga merkt op dat Gillis in Mecklenburg in 1554 werd beschuldigd van meervoudig overspel, maar niet in de ban werd gedaan: *Historie van Oost-Friesland*, 795.

135 De Hoop Scheffer, ‘Eenige opmerkingen VIII’, 29.

136 Vos, ‘Gillis van Aken’, 359.

137 In tegenstelling tot sommige verklaringen van gearresteerde dopers in Amsterdam die expliciet verwijzen naar activiteiten van Gillis in 1552, draagt Vos aan dat Leenaert Bouwens in 1551 het werk van Gillis in Amsterdam overnam: ‘Gillis van Aken’, 361. Leenaert bezocht pas in 1554 Amsterdam als een onbekende leraar uit het noorden: *DAN* 2, 262.

138 Cf. Monge concludeert ‘De meest mobiele onder de broeders en zusters waren echter de predikers. Sommigen beantwoordden aan het toonbeeld van de profeet en reisden honderden kilometers om de mensenmenigte te evangeliseren’: *Des communautés mouvants*, 188.

139 Cf. Vos, *Menno Simons*, 96, 128f. Bouwens doopte niet aan de Beneden Rijn en in Vlaanderen slechts zeer beperkt: ‘De Dooplijst van Leenaert Bouwens’, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 36 (1915), 39:69.

140 Hugo de Schepper stelt dat de sterk verstedelijkte Vlaams-Brabants-Hollandse economie en cultuur in de zestiende eeuw als een geheel moet worden gezien: ‘Belgium Nostrum’ 1500-1650. *Over Integratie en Desintegratie van het Nederland* (Antwerpen 1987), 8; Wim Blockmans, *Metropolen aan de Noordzee. Geschiedenis van Nederland 1100-1555* (Amsterdam 2010), 624.

141 J. Juliaan Woltjer, ‘Kleine oorzaken, grote gevolgen’, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog over de Nederlandse Opstand 1555-1580* (Amsterdam 1994), 131:145, 140.

nog steeds een relatief kleine stad. Antwerpen was bijna vier keer zo groot.¹⁴² Amsterdam werd een stapelmarkt waar noordelijke en zuidelijke producten werden opgeslagen, verwerkt en verkocht. Met andere woorden: Amsterdam was een poort van en naar het noorden, net zoals Antwerpen een poort voor Engeland en het zuiden was en Dordrecht de oostelijke poort voor het Rijnland.¹⁴³

De uitgebreide netwerken van handelscontacten die in deze steden werden onderhouden, bevorderden de verspreiding van nieuwe, dissidente opvattingen.¹⁴⁴ De poortpositie van Amsterdam was aantrekkelijk voor migranten, vooral in de handel, scheepvaart, industriële ambachten (zoals textiel) en dragers.¹⁴⁵ Het perspectief van deze nieuwkomers bood de mogelijkheid om het eigen lot te verbeteren in vergelijking met de situatie in het gebied van herkomst.¹⁴⁶ In de context van de vroegmoderne tijd waren de push- en pullfactoren van immigratie van economische aard. Toch zullen voor sommigen ook onderliggende motieven zoals religieuze dissidentie een rol hebben gespeeld of zelfs de doorslag hebben gegeven. Met de groei van de stad groeide in Amsterdam ook een substad van een anoniem grootstedelijk proletariaat in wording, waarvan er velen spoorloos werden en weer verdwenen.¹⁴⁷

In deze context speelde Amsterdam in de periode tussen 1540 en 1550 een centrale rol in de verbinding tussen kernen van het doperdom in Holland en daarbuiten. Amsterdam verbond dopers in Haarlem, Leiden, Dordrecht en andere nabijgelegen steden in Holland. Zo ook in Friesland en Groningen en in de oorspronkelijke doperse haard in Emden en omgeving, maar ook in Antwerpen, Brugge en Gent in het zuiden. Deze doperse relaties strekten zich uit tot Westfalen (inclusief de Beneden Rijn), Lübeck, Wismar in Mecklenburg en zelfs tot Danzig.¹⁴⁸

In Amsterdam waren schout en schepenen verantwoordelijk voor de rechtshandhaving. Op provinciaal niveau was dit het Hof van Holland. De sinds 1521 uitgevaardigde keizerlijke edicten tegen ketters hadden deze traditionele structuren niet veranderd.¹⁴⁹ In de volgende jaren vaardigden de keizerlijke autoriteiten verschillende van deze plakaten opnieuw uit om de lokale autoriteiten te herinneren aan hun verplichting het beleid uit te voeren. Herhaling van decreten sloot elk excuus uit om er geen weet van te hebben. In 1550 werd het wetboek van strafrecht tegen ketterij aangevuld met de publicatie van het eeuwigdurende edict, ook wel bekend als het Bloedplakkaat. Dit edict dankt zijn naam aan de eis om alle

142 In de periode 1541-1550 werden in totaal ongeveer 3.000 nieuwe burgers geregistreerd in de burgerboeken van Antwerpen en slechts 500 in de burgerboeken van het veel kleinere Amsterdam: Clé Lesger, 'Migrantenstromen en economische ontwikkeling in vroegmoderne steden. Nieuwe burgers in Amsterdam en Antwerpen, 1541-1655', *Stadsgeschiedenis*, dl. 1 (Hilversum 2006), 97:121, 102-109. De expansieve groei van Amsterdam vond pas plaats na de val van Antwerpen in 1585 als gevolg van de Nederlandse Opstand, die ook de grote toestroom van Zuid-Nederlanders (volledig gedomineerd door vluchtelingen uit Antwerpen) naar het noorden veroorzaakte.

143 In de maanden februari tot september 1545 werd bijna 75 procent van de waarde van de export uit Noord-Nederland geregistreerd in Antwerpen: Clé Lesger en Eric Wijnroks, 'The spatial organization of trade. Antwerp merchants and the gateway system in the Baltic and the Low Countries c. 1550', *Trade, diplomacy and cultural exchange. Continuity and change in the North Sea area and the Baltic c. 1350-1750*, ed. Hanno Brand (Hilversum 2005), 15:35, 17-19, 27-31.

144 Henk van Nierop, 'De eenheid doorbroken 1522-1566', *Geschiedenis van Amsterdam*, dl. 1 Een stad uit het niets, tot 1578, ed. Marijke Carasso-Kok (Amsterdam 2004), 313:363, 315.

145 Lesger, 'Migrantenstromen', 106, 108 en 114.

146 Lesger, 'Migrantenstromen', 118.

147 Lesger, 'Migrantenstromen', 117, met verwijzing naar Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* (Hilversum 2005), 333.

148 Albert F. Mellink, *Amsterdam en de wederdopers in de zestiende eeuw* (Nijmegen 1978), 98-99.

149 Jaap Geraerts, 'The Prosecution of Anabaptists in Holland, 1530-1566', *MQR* 86 (2012), 5:47, 8.

individuen te executeren wier acties wezen op ketterij. Degenen die vasthielden aan hun ketterse overtuigingen moesten worden verbrand. Herroeping kon alleen de wijze van executie veranderen; mannen moesten dan worden onthoofd en vrouwen levend begraven.¹⁵⁰

In geen enkele Nederlandse stad toonde het stadsbestuur veel enthousiasme om de strenge anti-ketterse wetgeving van de centrale regering in Brussel uit te voeren. Vooral in Amsterdam, waar 'Brussel' geen invloed had op de benoeming van de burgemeesters en de schout, was dit waarneembaar.¹⁵¹ Niettemin, nadat het keizerlijk beleid tegen ketteren was geïmplementeerd en sinds de rebellie in Amsterdam van dopers op 10 en 11 mei 1535, speelde het stadsbestuur van Amsterdam, en in het bijzonder de schout, een belangrijke rol in de opsporing en vervolging van dopers.¹⁵² De Amsterdamse magistraten waren echter in deze periode meer bezig met de handhaving van de openbare orde dan met de kwestie van 'de ware religie'. Als gevolg van het doperse oproer was het juridische klimaat in Amsterdam dus aanzienlijk verhard.¹⁵³ Tussen 1524-1552 werden hoofdzakelijk dopers veroordeeld tot de doodstraf of eeuwigdurende ballingschap met inbeslagname van eigendommen. Slechts één veroordeling uit die periode betrof de

doodstraf en confiscatie van de eigendommen van een moordenaar.¹⁵⁴

In de periode van 1542 tot 1552 verspreidde zich een golf van vervolging door de noordelijke Nederlanden als reactie op de gewelddadige acties van dopers en vooral aanhangers van de radicale kerkrover Batenburg.¹⁵⁵ De justitie in Amsterdam week niet af van dit algemene patroon.¹⁵⁶ Na de verdrijving van aanhangers van David Joris (1501-1556) uit Oost-Friesland was het bestuur van Amsterdam bevreesd dat ook uitgeweken zou worden naar Amsterdam.¹⁵⁷ Tegen de komst van Davidjoristen in de stad werd in 1545 actie ondernomen.¹⁵⁸ Daarna heeft de stad Amsterdam echter tot 1554 geen aanvullende beleidsmaatregelen tegen dopers ondernomen. Er was dus geen directe beleidsreden, noch aanleiding tot vervolging van dopers in 1549.¹⁵⁹

4. De verhoren van wederdopers in Amsterdam, 1549-1555

Verslagen van de ondervragingen die tijdens de processen tegen dopers tussen 1549 en 1555 in Amsterdam werden gehouden, zijn bewaard gebleven.¹⁶⁰ Ze bewijzen dat een doperen netwerk opgerold werd als onderdeel van de machtsstrijd tussen twee Amsterdamse facties: enerzijds vertegenwoordigd door schout

150 Geraerts, 'The Prosecution of Anabaptists', 9.

151 James D. Tracy, 'Heresy Law and Centralization under Mary of Hungary: Conflict between the Council of Holland and the Central Government over the enforcement of Charles V's Placards', ARG 73 (1982), 284-307, 304-305. De Habsburgse regering had sinds 1509 het ambt van schout aan de stad Amsterdam verpand: Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam*, 23.

152 Cf. Geraerts, 'The Prosecution of Anabaptists', 9-11.

153 Van Nierop, 'De eenheid verbroken', 324.

154 Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam*, 177.

155 Samme Zijlstra, 'Gereformeerden en Doopsgezinden in Emden ca. 1560-1620', DB 25 (1999), 41-64, 46.

156 Van Nierop, 'De eenheid verbroken', 356.

157 David Joris was een invloedrijke figuur in de consolidatieperiode van de dopers na de val van Munster (1535), die tot zijn vertrek naar Basel in 1544 een polemiek voerde met Adam Pastor en Menno Simons: Brok, 'Het 'Onderscheytboeck' van Adam Pastor', 148-149; GAMEO 'David Joris (1501-1556)'.

158 Greta Grosheide, *Bijdrage tot de Geschiedenis der Anabaptisten in Amsterdam* (Hilversum 1938), 201.

159 Cf. Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 190-191; Aline Goosens, 'Karel v en de onderdrukking van de wederdopers', DB 27 (2001), 15-32, 24-25; Geraerts, 'The Prosecution of Anabaptists', 12. Boomgaard beweert dat hoewel er geen dreiging van radicalisering was, op elke poging van wederdopers om een gemeente te vormen werd ingegrepen. Hij onderbouwt dat echter alleen met verwijzing naar de verordening van 1545 die inwoners die de afgelopen vier jaar naar de stad waren gekomen, verplichtte om verklaringen van goed gedrag van hun laatste verblijfplaats te overleggen: Boomgaard, *Misdaad en Straf*, 75, 116.

160 Deze verhoren in DAN 2, hoofdstukken II (1549-1550), III (1552-1553) en IV (1555).

Willem Bardes (lid van een oude, vooraanstaande Amsterdamse familie) en anderzijds een van de burgemeesters van de stad, Hendrick Dircks (de politiek succesvolle zoon van immigranten).¹⁶¹ De aanleiding was de machtsstrijd om de verpanding van het ambt van de schout. Door het tumult van wederdopers in Amsterdam op 10 en 11 mei 1535 ondersteunde de keizerlijke regering in Brussel in 1538 een machtsgreep tegen de factie Bardes (de partij van de graanhandelaars) door de 'oprechte katholieke partij' (die voornamelijk hun geld had verdiend als kooplieden in textiel en investeerders in staatsobligaties) onder leiding van Dircks.¹⁶² De niet zo voor de hand liggende benoeming tot schout van Bardes (1505-1568) in 1542 had niets te maken met de religieuze kwestie, maar met de Baltische graanhandel, waarover problemen met Brussel sleepten. Bardes werd gezien als de noodzakelijke bemiddelaar tussen alle partijen.¹⁶³

In 1550 betaalde de keizerlijke regering de pandsom voor het ambt van schout aan de stad Amsterdam terug. Vervolgens werd – tegen privileges in – tevergeefs geprobeerd een niet-Amsterdams burger tot schout te benoemen. Bardes verbleef eind 1550 en begin 1551 aan het hof in Brussel, waarschijnlijk om zijn positie als schout van Amsterdam veilig te stellen.¹⁶⁴ Ten slotte bleef Bardes op persoonlijke titel in functie, dus nu onafhankelijk van de burgemeesters.¹⁶⁵

In de periode dat Willem Bardes van 1542 tot 1566 de functie van schout bekleedde en dus verantwoordelijk was voor de strafrechtelijke vervolging, sprak de rechtbank 29 doodvonnissen uit wegens ketterij.¹⁶⁶ Tot nu toe is in de historiografie niet opgemerkt dat 25 (86 procent) van hen ter dood werden veroordeeld voor het bijeenkomen rond de doperse bisschop Gillis van Aken. De overige vier doodvonnissen wegens ketterij hebben betrekking op de periode vóór het eerste grote proces tegen de volgelingen van Gillis van Aken in 1549.¹⁶⁷ Van die vier verwees alleen de in 1545 overleden Zeeuwse doper Quirijn Pieterssen naar Gillis van Aken.¹⁶⁸ Alle doodvonnissen wegens ketterij van 1549 tot 1555 hadden betrekking op mensen uit het netwerk van Gillis van Aken. Deze gegevens werpen een andere kijk op het vervolgingsbeleid van de Amsterdamse magistraat. Tot dusverre werd de jacht op ketteren voorgesteld als gericht tegen dopers in het algemeen.¹⁶⁹ Zoals zal blijken, lijken de vervolgingen echter in de eerste plaats gericht te zijn geweest tegen het 'Gelys van Aickens volcke'; bijna allemaal doperse immigranten uit Vlaanderen, terwijl zij in die tijd zeker niet de enige dopers in Amsterdam waren.¹⁷⁰

De vervolgingen in 1549 lijken in de eerste plaats een opzettelijke manier van Bardes om zijn loyaliteit aan de keizerlijke regering te bewijzen.¹⁷¹ Het is zeker ook niet uit te sluiten

-
- 161 Cf. J. Juliaan Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (hierna *BMGN*) 86 (1971), 178:199, 182-84; James D. Tracy, 'Habsburg Grain Policy and Amsterdam Politics: The Career of Schout Willem Dirkszoon Baerdes, 1542-1566', *Sixteenth Century Journal* (hierna *SCJ*) 14 (1983), 293:319, 294.
- 162 James D. Tracy, 'A Premature Counter-Reformation/The Dirkist Government of Amsterdam, 1538-1578', *Journal of Religious History* 13 (1984), 150:167, 158-159.
- 163 Tracy, 'Habsburg Grain Policy', 303.
- 164 Mellink dateert deze wijziging in de pandovereenkomst in 1553: *Amsterdam en de wederdopers*, 106.
- 165 Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', 182.
- 166 Van Nierop, 'De eenheid verbroken', 357.
- 167 Boomgaard, *Misdaad en straf*, 170.
- 168 *DAN* 2, 59.
- 169 Van Nierop, 'De eenheid verbroken', 358; Mellink, *Amsterdam en de wederdopers*, 95.
- 170 Het aantal dopers in de Nederlanden in de zestiende eeuw is niet of nauwelijks bekend. Zijlstra schat het aantal in Amsterdam in de zeventiende eeuw op ongeveer drie procent: *Om de ware gemeente*, 459.
- 171 Woltjer stelt dat Bardes zonder al te veel tegenin heeft bijgedragen aan de vervolging van wederdopers: 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', 185.

dat de huldigingstocht, die Karel V met kroonprins Filips van april tot oktober 1549 door de Nederlanden maakte, waarbij ook Amsterdam op 30 september werd aangedaan, zijn schaduw vooruit heeft geworpen en invloed heeft gehad op het besluit van de schout – vermoedelijk gesteund door het stadsbestuur – om zichtbaar op te treden tegen het doperdom.¹⁷² Het is niet duidelijk of de arrestaties van de doperse immigranten in 1549 te wijten waren aan informatie van de Antwerpse magistraat of van een spion genaamd Fye (uit te spreken als Fie) of beiden.¹⁷³ Het is echter opmerkelijk dat Bardes in 1549 voornamelijk doperse immigranten arresteerde en volgens de spion niet de inspanning had geleverd die verwacht kon worden. Bardes gebruikte deze spion al sinds 1546.¹⁷⁴ In 1550 keerde de spion zich echter tegen Bardes ten gunste van de burgemeesters door Bardes en zijn vrouw te beschuldigen van ‘anabaptisme’.¹⁷⁵ Vervolgens zijn er verschillende arrestaties verricht in andere steden in Holland.¹⁷⁶ Deze actie van de burgemeesters van Amsterdam was weerwerk tegen Bardes vanwege zijn persoonlijke tussenkomst inzake het schoutambt. De partij van de burgemeester

heeft de spion gebruikt om geheime ontmoetingen van dopers op te sporen. Het doel ervan was de schout op de een of andere wijze ervan verdacht te maken geassocieerd te zijn met het anabaptisme of hem te beschuldigen van wederdoperse neigingen om zijn reputatie in Brussel te beschadigen.¹⁷⁷ Hieruit blijkt de spanning die in de stad Amsterdam was ontstaan als gevolg van de opgelegde vervolging van ketters door Karel V.¹⁷⁸ Door het optreden van Bardes verdwenen echter, waarschijnlijk doelbewust, andere Amsterdamse dopers dan die uit het netwerk rond Gillis van Aken uit het zicht.¹⁷⁹ Het lijkt geen twijfel dat zowel bij het hof in Brussel als bij het Hooggerechtshof in Mechelen de ambtenaren zich er terdege van bewust waren dat Bardes in Amsterdam zoveel mogelijk een oogje dichtkneep voor ketterij.¹⁸⁰

Het Gerechtelijk Archief van het Stadsarchief Amsterdam bevat 169 ondervragingen van 54 vervolgte (vermeende) wederdopers in de periode 1549 tot 1555.¹⁸¹ Het hoogtepunt van de vervolging vond plaats in de jaren 1549 en 1550 (79 processen-verbalen van 25 arrestanten). De vervolgingen in 1552-1553 (65 rapporten van twintig arrestanten) en in

172 Cf. Jac Geurts, ‘Myth, History, and Image in the Low Countries in the Sixteenth Century’: *Myth In History, History In Myth*, ed. Laura Cruz en Willem Frijhoff (Leiden/Boston 2009), 53:86, 60-61.

173 Mellink, *De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden*, 107-108. De spion, Sophie Harmensdochter van Zwolle, ook bekend als Gele Fye [wegens haar galachtige uiterlijk], is naar alle waarschijnlijkheid de dochter van Harman van Zwolle die in 1534 gedoopt werd en naar Amsterdam vertrok en na het oproer van 10 mei 1535 ter dood was gebracht: Woltjer, ‘Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon’, 184. Cf. Maarten Hell, ‘Harmansdr., Sophie’, *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*.

174 Woltjer, ‘Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon’, 184-185.

175 Bijvoorbeeld P.C. Hooft, *Nederlandsche Historiën...* (Amsterdam/Leiden 1734), 58: ‘De Doopsgezinden, mits bysterheeden tot Munster aangerecht, ende zelfs t’Amsterdam onderleit, waaren, dat pas, in versche afgryselykheit; zulx hy [Hendrick Dircks] om Bardes den voet te lichten, niet gereeders vond dan de klad deezer ketterye’.

176 De steden Woerden en Leiden: Woltjer, ‘Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon’, 184, noot 32.

177 ‘Verhaal van ‘t betigten van Willem Dirkszoon Bardes, Schout te Amsterdam, van Herdooperye.’: Jan Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, dl. 5 (Amsterdam 1751), 411:416.

178 Cf. Woltjer, ‘Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon’, 178-199.

179 Cf. Jan ter Gouw, beschrijft in detail de vervolging van dopers in 1549, gebaseerd op bronnen die alle verwijzen naar de Amsterdamse politiek. Hij merkt echter niet de samenhang op tussen deze gevangenen en Gillis van Aken: *Geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1879-1893), dl. 4, 397-405.

180 J. Juliaan Woltjer, ‘Public Opinion and the Persecution of Heretics in the Netherlands, 1550-59’: *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands: Essays in Honour of Alastair Duke*, ed. Judith Pollmann, et al. (Leiden 2007), 87:106, 103.

181 De verhoren zijn opgetekend in de Confessieboeken: GaA, R.A. 270 (1545-1553) en 271 (1553-1564); de veroordelingen in het *Justitieboek 1523-1566*: GaA, R.A. 567. Deze zijn in 1980 gepubliceerd in de *Documenta Anabaptistica Neerlandica*, deel 2 *Amsterdam (1536-1578)*. De processen van 1549, 1552-1553 en 1555 werden al in 1920 bestudeerd, resulterend in een doctoraat in 1938, gepubliceerd zonder ze echter te analyseren in de bredere context van die tijd: Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*.

1555 (25 rapporten van negen arrestanten) hebben voornamelijk betrekking op de gebeurtenissen van 1549-1550, toen de vervolging van dopers begon als onderdeel van het conflict tussen schout en burgemeesters. De proces-verbalen van deze verhoren zijn geraadpleegd met het doel vast te kunnen stellen welke sociale relaties er tussen de beklagden en hun leidsman(nen) te identificeren zijn en welke(e) netwerken(en) daardoor voor een of meerdere doperse bisschoppen kunnen worden gereconstrueerd. De 79 ondervragingen uit de periode 1549-1550 laten een onafscheidelijke, onderlinge afhankelijkheid zien tussen de gevangenen en Gillis van Aken, hun geestelijk leidsman. In de bestudering van deze verhoren is wel opgemerkt dat Gillis van Aken vaker werd genoemd als 'leeraer', maar de samenhang van de verhoren in het noemen van Gillis, waaruit blijkt dat hij verreweg de belangrijkste voor-

man was van deze groep gearresteerde dopers (zie tabel 1), is tot nu toe over het hoofd gezien.¹⁸²

Deze tabel toont de centrale rol die Gillis van Aken in de late jaren veertig en eerste helft van de jaren vijftig van de zestiende eeuw als rondtrekkend bisschop speelde tussen Amsterdam en Antwerpen. Deze sleutelrol als verbindingspredikant tussen Antwerpen en Amsterdam laat zien dat de stelling van Mathilde Monge over de doorslaggevende rol die rondreizende predikers speelden in de continuïteit van doperse netwerken in de Beneden Rijn ook op Holland en Vlaanderen en hoogstwaarschijnlijk op de gehele Nederlanden van toepassing is.¹⁸³

		arrestanten in voorarrest	arrestanten die Gillis van Aken ontmoet hebben	arrestanten die door Gillis van Aken gedoopt zijn	totaal ondervragingen	aantal keren dat Gillis van Aken in verhoren wordt genoemd
I.	1536 – 1549	23	-	-	35	1
II.	1549 – 1550	25	18	15	79	87
III.	1552 – 1553	20	9	6	65	46
IV.	1555	2+7	3	-	25	15
V.	1560 – 1576	16	-	-	39	1
	totaal	93	30	21	243	150

Tabel 1 Overzicht van vervolgte wederdopers tussen 1549 en 1555. Bron: DAN dl. 2 Amsterdam (1536-1578).

182 Mellink merkt op dat zowel Menno als Gillis leraren waren, hoewel de Amsterdamse broeders in deze jaren (1549-1552) Gillis beschouwden als hun enige geestelijke leidsman: *Amsterdam en de wederdopers*, 98. Grosheide concludeert dat in Amsterdam predikers als Gillis van Aken en Leenaert Bouwens de meeste invloed hadden op de dopers: *Anabaptisten in Amsterdam*, 291.

183 Cf. Monge, *Des communautés mouvants*, 188f.

4.1 Interpretatie van de ondervragingsdossiers

De bestudeerde bronnen vertellen een verhaal vanuit een eigen specifiek, juridisch perspectief: ondervraging door ondervragers in een opsporingsproces naar ketterse praktijken.¹⁸⁴ De verhoren lijken geen bepaald sjabloon te hebben gevolgd, maar er is wel een soort van patroon te herkennen. Op deze manier probeerden de vraagstellers de kring van medeplichtigen zowel binnen als buiten de stad verder in kaart te brengen. De schriftelijke verslagen van de verhoren beginnen allemaal met een opsomming van persoonsgegevens (naam, leeftijd, burgerlijke staat en plaats van herkomst). Verder een reeks van vragen: over contacten met anderen, gelijkgestemden; het hoe en waarom ze naar Amsterdam waren gekomen; waar de groep zich verzamelde en wie aanwezig was; plaats en datum van de wederdoop en welke andere bijeenkomsten zij bijwoonden; en bovenal werd doorgevraagd naar de naam van de persoon die doopte of vermaande, met de bedoeling leiderschap te ontdekken. In sommige gevallen was er sprake van het inzamelen van geld. In enkele ondervragingen werd specifiek gevraagd naar (de geschriften van) Menno Simons. Slechts af en toe rijzen er vragen over plannen van ordeverstoring en rebellie, wat aantoont dat dat bij deze arrestaties een moge-

lijke verstoring van de openbare orde geen motief was voor de aanhouding. Bijzondere aandacht werd besteed aan de geruchten over de praktijk van het in de ban doen (de excommunicatie), de ‘offsnijdige’ of ‘afsnijden’, hoogstwaarschijnlijk omdat het voor de ondervragers een onbekend, nieuw fenomeen was.¹⁸⁵

Onderzoek naar verhoren van gedetineerde dopers in andere gebieden laat veel overeenkomsten zien in de wijze van verhoren, de wijze van aangifte en zelfs de bestraffing.¹⁸⁶ De verhoren hadden tot doel een bekentenis te verkrijgen van feitelijke daden, al dan niet na foltering. De *Constitutio Criminalis Carolina* (het keizerlijke wetboek van strafrecht dat tot doel had de strafprocedures in de Habsburgse gebieden te hervormen en meer op elkaar af te stemmen) bepaalde dat bij het afleggen van een bekentenis geen ander juridisch bewijs – zoals drie getuigenverklaringen – hoefde te worden verkregen. Dienovereenkomstig konden de beklaagden die hadden bekend, worden veroordeeld.¹⁸⁷ Degenen die werden verdacht en geïdentificeerd als wederdopers, werden beschouwd als een bedreiging voor de openbare orde. Het algemene patroon van het hele proces van opsporing, verdenking, arrestatie, vervolging en veroordeling is herkenbaar in andere delen van Europa, met verschillen al naargelang de lokale omstandigheden.

184 Gerd Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör. Kriminalität, Herrschaft und Gesellschaft in einer frühenzeitlichen Stadt* (Bonn/Berlin 1991), 100-122; Carlo Ginzburg, ‘The Inquisitor as Anthropologist’, *Clues, Myths, and the Historical Method*, translated by John and Ann C. Tedeschi (Baltimore 1990), 156:164, 158-159.

185 Cf. Päivi Räisänen, *Ketzer im Dorf. Visitationsverfahren, Täuferbekämpfung und lokale Handlungsmuster im frühenzeitlichen Württemberg* (Konstanz 2011), 127f. ‘Die Vorsteher als gefährliche Multiplikatoren’, 337f. ‘Allgemeiner Fragenkatalog’.

186 Cf. Geraerts, ‘The Prosecution of Anabaptists’; Räisänen, *Ketzer im Dorf*; Ellen Yutzy-Glebe, *Anabaptists in their Hearts? Religious dissidents and the Reformation in the Landgraviate of Hesse* (Diss., University of California, Berkeley 2008); Antje Flüchter, ‘Konfessionalisierung in kulturalistischer Perspektive? Überlegungen am Beispiel der Herzogtümer Jülich-Berg’, *Was heißt Kulturgeschichte des Politischen?*, ed. Barbara Sollberg-Rilinger (Berlin 2005), 225:252, 247, en Anne Jacobson Schutte, ‘Recent studies on the Roman Inquisition’, *Politics and reformations: histories and reformations: essays in honor of Thomas A. Brady, Jr.*, ed. Christopher Ocker en Thomas A. Brady (Leiden/Boston 2007), 91:111, 97-99.

187 Hans Stiasny, *Die Strafrechtliche Verfolgung der Täufer in der freien Reichsstadt Köln 1529 bis 1618* (Munster 1962), 138-139. Alexander Ignor, *Geschichte des Strafprozesses in Deutschland 1532-1846. Von der Carolina Karls V. bis zu den Reformen des Vormärz* (Paderborn 2002), 42f. en Geraerts, ‘The Prosecution of Anabaptists’, 28. Door op te komen voor rechtszekerheid en het tegenhouden van lichtvaardige beschuldigingen, dwarsboomden zowel het Hof als de Staten van Holland de bestrijding van ketterij, soms met tegenzin, maar vaker ook opzettelijk: Woltjer, ‘Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon’, 197-198.

Ondertussen was het wetgevingsbeleid overal strikt, wat echter meer een blijk van ambitie van normstelling van vroegmoderne, opkomende staten was dan de feitelijke juridische praktijk.¹⁸⁸ De voorbeelden van lokale vervolging laten zien dat effectieve handhaving werd bemoeilijkt door deze niet (al dan niet opzettelijk) toe te passen wegens praktische bezwaren of door toepassing van het beginsel van barmhartigheid.¹⁸⁹ De steden moesten zelf de kosten van de executies betalen. Het is niet verrassend dat veel magistraten het verstandiger vonden dit geld in de economie van de stad te investeren, al was het maar om de stedelijke harmonie en vrede te bewaren. Uiteindelijk waren magistraten die ketters wilden vervolgen, gebonden door de middelen die hun ter beschikking stonden. Dit, en het feit dat ze rekening moesten houden met de belangen van vele pressiegroepen, vooral de kooplieden, dwong hen tot politiek pragmatisme.¹⁹⁰ Het optreden van Bardes tegen dopers uit de kring van immigranten rond Gillis van Aken is hiervan een sprekend voorbeeld.

Strategisch tegenspel werd geboden door informatie te verstrekken waarvan de verhoorden dachten dat die al bekend zou zijn bij de ondervragers. Daarnaast bleven ze soms bewust zo vaag mogelijk qua tijd, naam en persoonlijke omschrijving.¹⁹¹ Dit patroon is ook terug te vinden in de Amsterdamse verhoren.

Soms wordt opzettelijk valse informatie verstrekt. In 1569 bijvoorbeeld bekende een gevangene onlangs gedoopt te zijn ‘...door Gillis, de onberispelijke, gevonden in overspel’, terwijl Gillis van Aken in 1557 was overleden.¹⁹²

Recente studies op basis van strafregisters over dopers door Mathilde Monge, Kat Hill en Päivi Räisänen laten zien hoe vervolging en ondervragingen religieuze identiteiten hebben gesmeed uit netwerken met doperse neigingen in respectievelijk Keulen, Midden-Duitsland en Württemberg.¹⁹³ Deze netwerkbijsamenkomsten waren heterogeen van samenstelling en moeilijk te doorzien. Ze vonden niet regelmatig plaats en hun locaties veranderden voortdurend. In het aantal en de samenstelling van de deelnemers traden veranderingen op, en ook de geestelijke inbreng was gevarieerd door wisselende predikanten.¹⁹⁴ Er zijn duidelijke aanwijzingen dat er in de jaren dertig van de zestiende eeuw een doperse gemeenschap werd opgericht in Keulen. Evenzo vormden dopers door huwelijk en andere verwantschapsrelaties een wijdverspreide kring in Thüringen tussen 1525 en 1585.¹⁹⁵ De relatief lange levensduur van de doperse beweging in Württemberg was grotendeels te danken aan de lokale tolerantie van religie tegen de lokale achtergrond van stad of dorp.¹⁹⁶

Hill, Monge en Zelinsky concluderen dat de samenhang van de flexibele structuren van

188 Cf. Claus-Peter Clasen, ‘Nürnberg in the History of Anabaptism’, *MQR* 39 (1965), 25:39, 34. Räisänen, *Ketzer im Dorf*, 289.

189 Schwerhoff, *Köln im Kreuzverhör*, 442-443. Violet Soen, ‘De reconciliatie van “kettters” in de zestiende-eeuwse Nederlanden (1520-1590)’, *Trajecta* 14 (2005), 337:362, 339 en 341.

190 Geraerts, ‘The Prosecution of Anabaptists’, 34; Tracy, ‘Habsburg Grain Policy and Amsterdam Politics’, 306.

191 Cf. Mark Furner, ‘Lay Casuistry and the Survival of Later Anabaptism in Bern’, *MQR* 75 (2001), 429:469, 458.

192 Vos, ‘De doopsgezinden te Antwerpen’, 328-329.

193 Monge, *Des communautés mouvants*; Kat Hill, *Baptism, Brotherhood and Belief in Reformation German. Anabaptism and Lutheranism, 1525-1585* (Oxford 2015) en Räisänen, *Ketzer im Dorf*. Verwijzing naar verwantschapsnetwerken in Augsburg in de eerste helft van de zestiende eeuw: Michelle Zelinski-Hanson, *Religious identity in an early Reformation community: Augsburg, 1517 to 1555* (Leiden/Boston 2009), 79-106. Een vroege doperse netwerkstructuur wordt beschreven door Urs Leu, ‘Täuferische Netzwerke in der Eidgenossenschaft’, *Grenzen des Täufertums / Boundaries of Anabaptism*, 168:185.

194 Mathilde Monge, ‘Überleben durch Vernetzung. Die täuferischen Gruppen in Köln und am Niederrhein im 16. Jahrhundert’, *Grenzen des Täufertums / Boundaries of Anabaptism*, 214:231, 219.

195 Hill, *Baptism, Brotherhood and Belief*, 4.

196 Räisänen, *Ketzer im Dorf*, 288-289.

deze groepen en bijeenkomsten kan worden gevonden in interpersoonlijke relaties¹⁹⁷, waarbij wordt vertrouwd op families en vrienden¹⁹⁸ ('verwantschapsnetwerken'¹⁹⁹), met inbegrip van onderlinge afhankelijkheid op het werk.²⁰⁰ Informatie werd mondeling doorgegeven via een keten van relaties zonder dat iedereen elkaar hoefde te kennen.²⁰¹ Ook deze patronen zijn in het Amsterdamse netwerk rondom Gillis van Aken te herkennen. Verrassend is dat in Augsburg in 1528 een vergelijkbaar ondervragingspatroon werd gebruikt als meer dan twintig jaar later in Amsterdam.²⁰²

Onderzoek naar verhoren van gearresteerde dopers uit de Amsterdamse archieven heeft gegevens opgeleverd die meer variatie en diversiteit aan netwerken en interpersoonlijke relaties van doperse gelovigen laten zien dan in de confessionele geschiedschrijving tot nu toe is gedacht. Het netwerk rondom Gillis van Aken bestond grotendeels uit immigranten, het merendeel daarvan uit Antwerpen. Deze groep immigranten was verbonden met andere netwerken, met name in Dordrecht, in Vlaanderen en aan de Beneden Rijn. Er is nauwelijks verbinding tussen deze groep van netwerken rondom Gillis van Aken en de netwerken van Menno Simons en Dirk Philips.²⁰³ Zoals uit ander onderzoek is gebleken, waren er naast de netwerken gestructureerd door Menno en Dirk

netwerken rondom andere doperse bisschoppen zoals Adam Pastor en Theunis van Hastenrath.²⁰⁴

4.2 De verhoren, 1549-1550

De ondervragingen uit de periode 1549-1550 hebben betrekking op een opgespoord netwerk van 44 mensen rondom Gillis van Aken (23 mannen en 21 vrouwen). In februari 1549 werden 25 mensen (vijftien mannen en tien vrouwen) gearresteerd en ondervraagd, met uitzondering van een jonger meisje. Daarnaast konden negentien (elf vrouwen en acht mannen) ontsnappen.²⁰⁵ Zoals eerder vermeld, konden twee van de gearresteerde mannen vluchten. Sommige gevangenen werden meer dan eens verhoord, zelfs tot zes keer toe, wat het aantal processen-verbaal van in totaal 79 ondervragingen verklaart. De twee voortvluchtigen werden ook ondervraagd voordat ze ontsnapten. Het hele proces duurde van februari 1549 tot augustus 1550. Van de 24 ondervraagden noemen er zeventien Gillis van Aken als vermaner, en vijftien van hen werden door hem gedoopt (zeven in Amsterdam, vijf in Antwerpen en drie in Dordrecht)²⁰⁶; Gillis wordt 87 keer genoemd in 39 ondervragingen (zie tabel 2).²⁰⁷ Het is onduidelijk of de ondervraagden naar hem zijn gevraagd of dat ze vrijwillig informatie hebben verstrekt.

197 Monge, 'Überleben durch Vernetzung', 220.

198 Hill, *Baptism, Brotherhood and Belief*, 4; Räsänen, *Ketzer im Dorf*, 284.

199 Cf. Zelinsky, *Religious Identity in an early Reformation Community*, 79-106.

200 Monge, 'Überleben durch Vernetzung', 222.

201 Monge, 'Überleben durch Vernetzung', 224.

202 Zelinsky, *Religious Identity in an early Reformation Community*, 102.

203 Volgens Mellink een 'bonte geschakeerdheid': *DAN* 2, xxiii.

204 Knottnerus, 'Menno als tijdsverschijnsel', 109; Brok, 'Het doperdom aan de Nederrijn na Munster', 104.

205 Grosheide noemt 25 ondervraagde personen, het kind Truytgen werd echter niet verhoord: *Anabaptisten in Amsterdam*, 157 en concludeert op basis van de negen veroordelingen en 21 dagvaardingen tot een groep van dertig, maar bij de opsporingen waren 44 personen betrokken (25 gearresteerd, negentien voortvluchtigen): Greta Grosheide, 'Aeltgen de Waal en Aeltgen Egberts', *NAK* 34 (1943), 138:144, 142-143, cf. *DAN*, 2, nrs. 64-152 (1549-1550).

206 *DAN* 2: Amsterdam: nrs. 70, 74, 86, 89, 99, 139 en 150 waarvan de laatste zes in het huis van Aeltgen de Waal; Antwerpen: nrs. 65, 66, 67, 72 en 83; Dordrecht: nrs. 68, 69 en 73.

207 *DAN* 2, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 112 (nrs. 94 en 95), 113, 114, 115, 116, 119, 126, 127, 128, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 147, 148, 150, 152, 154 en 155.

Menno Simons wordt vijf keer genoemd door vijf verschillende ondervraagden.²⁰⁸ Aangezien Gillis vaak werd genoemd terwijl hij misschien nog in de buurt was – en dus in gevaar – en Menno, die ver weg was, nauwelijks werd genoemd, is er geen reden om aan te nemen dat deze antwoorden strategisch van aard waren. Twee vrouwelijke gevangenen verklaarden dat ze de boeken van Menno Simons niet hadden gelezen²⁰⁹ en een derde verklaarde dat het boek van Menno Simons dat in haar huis werd gevonden, niet van haar of haar echtgenoot was, maar van een gast.²¹⁰ Dit betekent dat de ondervragers naar het bezit of het lezen van boeken van Menno hebben gevraagd. Twee anderen spraken uit dat ze alleen Menno's naam kenden als bisschop in het oosten²¹¹ en

een derde vertelde dat hij wist dat Gillis en Menno allebei door de gemeenschap gekozen leraren waren, maar hij had Menno nooit gezien.²¹² Blijkbaar waren de vragen van de ondervragers over Menno Simons gebaseerd op de veronderstelling dat deze groep rond Gillis van Aken op de een of andere manier verbonden was met de bekendere leider. Het is duidelijk dat, hoewel de geschriften van Menno Simons bij sommigen bekend waren, er nauwelijks persoonlijke contacten waren geweest – behalve Jan Pennewaerts uit Leuven, die in 1544 in Antwerpen aan een arrestatie ontsnapte.²¹³ Hij had Menno tijdens de oogsttijd ontmoet in een dorp ongeveer anderhalve kilometer van Emden, toen hij op reis was (augustus 1548) in Oost-Friesland.²¹⁴

	¹⁵³⁶⁻¹⁵⁴⁹	¹⁵⁴⁹⁻¹⁵⁵⁰	¹⁵⁵²⁻¹⁵⁵³	¹⁵⁵⁵	¹⁵⁶⁰⁻¹⁵⁷⁶	totaal
Gillis van Aken	1	17	11	6	1	36
Menno Simons	4	5	2	1	-	12
Leenaert Bouwens	-	-	-	1	2	3
Dirk Philips	1	-	-	1	2	4
Hendrik van Vreeden	1	-	-	1	-	2

Tabel 2 Doperse bisschoppen genoemd door vervolgte dopers tussen 1549 en 1555.

Bron: DAN dl. 2 Amsterdam (1536-1578).

208 DAN 2, 79, 82, 98, 112 en 114.

209 DAN 2, 82; DAN 2, 114.

210 DAN 2, 114.

211 DAN 2, 79, 82, 98, 112 en 114.

212 DAN 2, 98.

213 Mellink, 'Antwerpen als Anabaptistencentrum', 168.

214 DAN 2, 112. Een (Hollandse) mijl is ongeveer een uur lopen (vijf kilometer).

Over het ontbreken van directe invloed van Menno Simons bestaat dan ook nauwelijks enige twijfel, hetgeen niet alleen verklaard kan worden door het feit dat hij na een kort bezoek aan Amsterdam in 1542 er nooit meer is geweest, maar vooral doordat de gearresteerde dopers deel uitmaakten van een netwerk rondom Gillis van Aken.²¹⁵ Dirk Philips wordt maar één keer genoemd.²¹⁶ Van de andere door Menno Simons gewijde bisschoppen wordt alleen Hendrik van Vreeden (tweemaal) genoemd.²¹⁷ Mellinks conclusie dat de gearresteerden behoorden tot ‘de ondergrondse gemeenschap van Menno’s aanhangers in de Amstelstad’ is daarom een aanname waaraan bewijskracht ontbreekt.²¹⁸ Mellink hanteert hier dezelfde Menno-gecentreerde visie als die over de heropleving van het doperdom in Vlaanderen ‘...via de kring rond Menno Simons...met Gillis van Aken als hoofdpersoon in het bruggenhoofd Antwerpen.’²¹⁹

Het zelfstandige netwerk rond Gillis van Aken in Amsterdam kwam herhaaldelijk samen in twee huizen van twee vrij welgestelde vrouwen: Aeltgen de Wael en Aeltgen Egberts.²²⁰ De

belangrijke rol van deze twee Aeltgens als gastvrouw werd bevestigd door het speciaal arrestatiebevel van 15 februari 1549.²²¹ Deze twee vrouwen boden aan dopers een plek en een gelegenheid om elkaar te ontmoeten en kennissen te maken, hetzij door familiebanden, door woonplaats (kennissen uit Antwerpen of Dordrecht) of economische connecties (een baan vinden).²²² Opvallend is hoeveel mensen steeds bij elkaar woonden, wat duidt op een komen en gaan met het netwerk als bindmiddel. In zestiende-eeuws perspectief is het opvallend dat de processtukken de grote betrokkenheid van vrouwen vastleggen en de faciliterende rol van twee zelfstandige Amsterdamse dames duidelijk in kaart brengt.

Gillis van Aken ‘...leerde Goodts woordt’ dat ‘men moste geloven ende gedoopt wesen, ofte dat men nyet zoude moegen salich zijn’ in kleine groepjes.²²³ ‘...[In] een coeckentgen voir int huys ter zijden ofgeschoten...’ zat Annetgen die ‘...haer keelbandt ontdade ende haer hoofd omtrent ten halfwegen bloot maickte, strijckende de doeck ofte cap een weynich achterwaerts zonder dien nochtans geheel aff te doen’

215 DAN 2, 188.

216 DAN 2, 254.

217 Jacob Claesz. uit het Waterland vertelde in 1549 dat hij drie of vier jaar eerder door Hendrik was gedoopt: DAN 2, 146. Felistis Jansdochter vertelde in 1552 dat ze Hendrik 14 of 15 jaar eerder in haar geboorteplaats had ontmoet: DAN 2, 215.

218 Mellink gaat ervan uit dat de dopers in Amsterdam georganiseerd waren in een ondergrondse gemeenschap van volgelingen van Menno Simons: DAN 2 (1985), xxiv. Een paar jaar eerder verwees hij naar de Amsterdamse processen van 1549 en 1552, waaruit duidelijk zou worden dat de doperse ‘gemeente’, ondanks alle vervolgingen van voorgaande jaren, onder inspiratie van Menno Simons en andere leiders weer een aanzienlijk aantal volgers gekregen had en een centrale rol speelde voor de ‘broeders’ elders: *Amsterdam en de wederdopers* (1978), 95. Deze gedachte wordt onderschreven in een interview waarin hij stelt dat Menno en zijn volgelingen na 1540 ‘de hele zaak weer omhoog tilt’, in het besef dat Gillis van Aken ‘ook heel belangrijk’ was: DB 10 (1984), 75. De rol van Gillis van Aken wordt tenslotte omschreven als ‘de persoon die in die jaren al snel verantwoordelijk werd voor de belangen van Menno in Nederland, Vlaanderen en Antwerpen’: ‘Anabaptism at Amsterdam after Munster’, *The Dutch Dissenters, a critical companion to their history and ideas*, ed. Irvin Horst (Leiden 1986), 125-142, 136.

219 Zie Mellinks recensie van Johan Decavele, ‘De Dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)’: *BMGN* 95 (1980), 550.

220 Aeltgen de Wael (1522-?) was een welgestelde, ongehuwde vrouw – een familielid van een Amsterdamse schout en burgemeester – die waarschijnlijk alleen woonde. Ze werd niet opgepakt, dus de rechtbank besloot dat iedereen die wist waar ze verbleef, haar moest aanbrengen: DAN 2, 90-91. Aeltgen Egbertsdr. of Mosterts naar de naam van haar echtgenoot Dirk Mostert, cf. DAN 2, 87, 91, 153. Ze kwam uit Hasselt bij Zwolle: Grosheide, ‘Aeltgen de Waal en Aeltgen Egberts’, 141-42. Aeltgen en Feye zullen elkaar dus gekend hebben uit hun geboortedorp.

221 DAN 2, 90-91.

222 Bijvoorbeeld de zussen Lynken en Anneken en hun nicht Tryuken Boens, alle drie uit Vlaanderen; Weyne Pouwelsdaughter en haar dochter Elisabeth; de echtgenoten: Peter Jansz. en Trijntgen Dircxdaughter, Dirck Petersz. en Katrijn Jansdaughter, Jan Jacobsz. en Meysgen Hasselsz., Ghijsbert Jorysz. en Margriete Barents.

223 DAN 2, 174, 159.

door Gillis bij de schoorsteen gedoopt met water uit een aarden pot.²²⁴ Naast het prediken en dopen deelde hij het avondmaal uit: ‘Gelis de leeraer die oick tbrood brack’.²²⁵ Gaeff Janssen ‘Seyt nyet te geloven dat Christus lichaem es onder de gedaente des broots ende nyet en geloeft dattet tsacrament desaltaers in der kercke rechtelick gebruyct werdt’.²²⁶

Soms ontmoette men elkaar in wisselende huizen, schuren of in tuinen, maar men kwam ook regelmatig buiten de stadsmuren bijeen. Gillis van Aken was de leider van de bijeenkomsten, vermaner en daarmee de spil of de spin in het web. De symbolische ceremonies van de doop, het breken van het brood en bruiloften in geheime bijeenkomsten bonden de deelnemende dopers tot een emotionele gemeenschap rond Gillis van Aken.²²⁷ De Melchioritische menswordingsleer die na de bisschoppenbijeenkomst in Goch (1547) zo centraal zou komen te staan, wordt in de verhoren niet genoemd, waarschijnlijk omdat er niet naar gevraagd werd. Samenvattend kan geconcludeerd worden dat de verhoorden de hoofdlijnen van doperse opvattingen weergeven, zonder dat er sprake is van specifieke kenmerken voor dit netwerk. Het was de godsdienstige overtuiging, met name de volwassen doop en de ontkenning van de transsubstantiatie, waarvoor de beklagde feitelijk worden veroordeeld.

De meeste verhoorden kwamen van buiten de stad Amsterdam, vooral uit Vlaanderen, en slechts drie waren ‘poorters’ oftewel burgers van de stad Amsterdam.²²⁸ Deze arrestaties en

ondervragingen hadden dus alleen betrekking op een specifieke groep dopers, meestal van uitheemse afkomst. Dit blijkt uit de standaardregistratie van hun plaats van herkomst. Het thema woonplaats als zodanig komt niet aan de orde, waaruit blijkt dat de ondervragers niet specifiek op zoek waren naar dit soort onderzoeksdata. Dit lijkt de stelling te bevestigen dat de schout wilde aantonen dat hij de vervolging van dopers serieus nam en zich doelbewust richtte op vreemdelingen zonder hier de aandacht op te vestigen. De berichten die na deze verhoren naar andere steden werden gestuurd, bevestigen niet alleen het resultaat van de ijver van de schout, maar leidden ook het spoor verder weg van Amsterdam. Het is immers hoogst onwaarschijnlijk dat er in die tijd in Amsterdam nauwelijks inheemse dopers waren uit Amsterdam en omgeving, uit het Waterland of uit andere nabijgelegen gebieden met doperse kernen (met name Friesland).²²⁹ Hetzelfde kan gezegd worden over hun religieuze voorvaders. Er moet meer diversiteit zijn geweest in doperse netwerken in en rond Amsterdam dan opsporing en vervolging door de schout in 1549 doet vermoeden. Dit blijkt overigens ook uit de contacten van Gillis met Waterlandse wederdopers.²³⁰

Veel van de in Amsterdam gearresteerde dopers waren Antwerpen ontvlucht om te ontsnappen aan de vervolgingen die ontstonden na de weinig bekende ‘verstoeringhe’ uit 1548.²³¹ Sommigen van hen kwamen echter uit de buurt van Munster of waren van Amsterdam.²³²

224 DAN 2, 241.

225 DAN 2, 106.

226 DAN 2, 100.

227 Cf. Hill, *Baptism, Brotherhood and Belief*, 228.

228 Tobias Quinticksz., Jacob Claesz. (die gevluucht was), Stoffel Claesz. en Reyer Dirxsz. Ellert Jansz. ‘alhier geboeren’: DAN 2, 102; er is echter geen bewijs van Ellerts formele registratie: GaA: ‘Poorters 1531-1652’.

229 Cf. Gary K., Waite, ‘The Anabaptist Movement in Amsterdam and the Netherlands, 1531-1535: An Initial Investigation into its Genesis and Social Dynamics’, SCJ 18 (1978), 249:265, 264. Mellink, *De wederdopers in de noordelijke Nederlanden*, 417-418.

230 Cf. noot 136.

231 DAN 2, 80. Cf. Julius Frederichs, *De secte der Loisten of Antwerpsche libertijnen (1525-1545)*. *Eligius Pruyntinck (Loy de Schaliedecker) en zijne aanhangers (Gent/s-Gravenhage 1891)*, 47-48. Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 140.

232 Peter Jansz. uit Lüdinghausen en Katrijn Dirxdr. uit Dorsten: DAN 2, 85.

De proces-verbalen laten verder zien dat Gillis van Aken niet alleen een sleutelrol speelde in Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem, maar toont ook zijn eerdere activiteiten als religieus leider in Antwerpen aan.²³³ Uit de verhoren van 1549-1550 blijkt dat Gillis van Aken's (water) reisroute tussen Antwerpen en Amsterdam tussen 1547 en ca. 1555 liep via Dordrecht en Haarlem. Een substantieel deel van Gillis' netwerk in Amsterdam bestond uit mensen die uit of via Antwerpen kwamen. Het lijkt dat hij zijn 'volk' volgde van Antwerpen naar Dordrecht en Amsterdam, toen deze dopers besloten om Antwerpen te verlaten wegens dreigende vervolging of – waarschijnlijk – economische turbulentie. De spreiding van de herkomst geeft echter aan dat dit netwerk niet alleen een aparte groep van dopers uit Vlaanderen was. De herkomst van de 21 vluchtelingen is onbekend, behalve de twee die werden bevrijd en afkomstig waren uit het Waterland. Ook al zouden deze vluchtelingen grotendeels uit Amsterdam of omstreken komen, de verbinding met Antwerpen valt niet te ontkennen. Het zou hoogstens betekenen dat de schout met opzet had bevolen niet te veel betrokken (Amsterdamse) burgers te arresteren. Dit betekent ook dat aanwezigheid van Gillis in Amsterdam niet verklaard kan worden door bestaande contacten met overgebleven kernen van Melchiorieten, maar vooral dat Gillis niet door Menno Simons vanuit Amsterdam naar respectievelijk Vlaanderen of Antwerpen was gestuurd.²³⁴

Er waren beperkte contacten met andere centra van doperdom zoals Emden en Danzig. Opvallend is dat dit dopers netwerk in Amsterdam nauwelijks banden had met

Friesland en Groningen, wat de eigenheid of misschien wel het naar binnen gekeerde karakter van dit netwerk onderstreept. Er lijkt echter wel aandacht te zijn voor animositeit onder de bisschoppen, zoals blijkt uit een verhoor van Ellert Jansz.

De ondervragers waren zeer geïnteresseerd in Ellerts bekentenis, verkregen door marteling, dat hij in het bezit was gekomen van een brief uit 'het Oosten', die 'naar zijn vermoeden' was geschreven door Oebe de Vries ongeveer een jaar eerder (1548). Hij gaf de brief aan Gillis van Aken, wat hij gepast achtte. Deze brief is hoogstwaarschijnlijk geschreven in het kader van de bijeenkomsten in Emden en Goch in 1547, waar de bisschoppen Menno Simons, Dirk Philips, Adam Pastor, Hendrik van Vreden, Frans de Kuiper, Antonius van Keulen en Gillis van Aken overlegden over onder meer de menswordingsleer, de kinderdoop en het mijden van een echtgenoot, inclusief de praktische toepassing van de ban.²³⁵ Opvallend is dat Ellert suggereert dat Gillis niet op de hoogte was van deze brief en dat de inhoud van de 'offsnijsdinge' uitgebreid werd besproken tijdens de bijeenkomsten van het netwerk van Gillis in Amsterdam. Wat blijkt, is dat in dit Amsterdamse netwerk ook gesprekken werden gevoerd over doperse onderwerpen van leerstelling. Dit was dus niet alleen voorbehouden aan de bisschoppen.

Uiteindelijk zijn veertien van de gearresteerde 25 gevangenen geëxecuteerd (zie tabel 3); op 20 maart 1549 werden zes mannen en twee vrouwen – allemaal immigranten op één na – veroordeeld tot de brandstapel, zoals hierboven ook werd verhaald uit het *Bloedigh Tooneel*.²³⁶ In november 1549 en in augustus

233 DAN 2, xviii.

234 Zie noot 118.

235 DAN 2, 130-131. Mellink vermoedt dat deze brief Dirk Philips' 'Bekentnisse van der afsonderinghe' was: DAN 2, 131, noot 83. Wellicht heeft Ellert Jansz. Obbe opzettelijk verward met Dirk, omdat Obbe het doperdom al rond 1540 had verlaten. Ellert was dus een manuscript aan het lezen dat circuleerde onder verschillende doperse netwerken.

236 Zie noot 6.

1550 werden nog eens twee mannen en een vrouw verbrand. In 1550 werden twee vrouwen en een man door herroeping verdronken in plaats van te worden verbrand. Beide vrouwen werden door de pastoor van Wormer, Maarten Donk, tot 'inkeer' gebracht.²³⁷ Van de overige elf gevangenen zijn er twee gevluht zoals eerder is gezien. Vier vrouwen en een man werden vrijgelaten, onder wie de moeder van het kind en een persoon die waarschijnlijk krankzinnig was geworden. Van vier personen (twee mannen en twee vrouwen) zijn geen gegevens beschikbaar.²³⁸ In de vonnissen komen vier motiveringen voor de uitspraak voor: hun doop door Gillis van Aken; behorende tot 'de sekte en ketteren van de anabaptisten'; 'hadden slechte gevoelens over de sacramenten van de heilige kerk'; bleven 'koppig in ongelof, dwa-

lingen en ketterijen'; en er werd beslag gelegd op hun goederen.²³⁹

Uit de verhoren blijkt ook dat de verhoorden geen andere namen aan de stedelijke justitie hebben meegedeeld dan die al bekend waren. Uit de dagvaardingen van 21 mei, 19 juni en 16 oktober 1549 komt naar voren dat negentien mensen op tijd waren gevluht, hoewel hun namen bekend waren, wat hoogstwaarschijnlijk aan de spion moet worden toegeschreven.²⁴⁰ Achttien van hen, plus de twee die later uit de gevangenis ontsnapten, werden voor eeuwig uit de stad Amsterdam verbannen op 'verbuerte van horen lijf' en inbeslagname van hun bezittingen.²⁴¹ Dit betekent dat de omvang van dit netwerk rondom Gillis van Aken niet nauwkeurig kan worden bepaald. Het rechtvaardigt de conclusie dat dit netwerk

	arrestanten	verbrand	verdronken*	totaal doodvonnissen	voor eeuwig verbannen	vrijgelaten	gevlucht	onbekend
1549-1550	25	11	3	14	(21)	5	2	4
1552-1553	20	8	3	11	4	4	-	1
1555	9	-	-	-	3**	1	-	5
totaal	54	19	6	25	7 + (21)	10	2	10

Tabel 3 Overzicht van vonnissen van vervolgte wederdopers tussen 1549 en 1555. Bron: DAN dl. 2 Amsterdam (1536-1578).

* door herroeping (in plaats van verbrand)

** 2 uitgewezen en 1 verbannen voor 50 jaar

(21) niet gearresteerd

237 Martinus Duncanus (1505-1590) wordt beschouwd als de eerste en een belangrijke katholieke polemicus tegen de dopers, die onder andere een boek schreef tegen de dwalingen van Menno Simons, in 1549 uitgegeven in Antwerpen en opgedragen aan de stad Amsterdam, die hem daarvoor beloofde: Nissen, *Polemiek*, 112.

238 DAN 2, nrs. 142-143, 147-149.

239 Het vonnis in DAN 2, 140-141.

240 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 156.

241 DAN 2, 153-154.

groter moet zijn geweest dan de 44 geïdentificeerden.

Er moeten veel meer wederdopers in Amsterdam zijn geweest, maar ze waren waarschijnlijk zodanig in de stedelijke samenleving geïntegreerd dat ze niet als zondebokken konden worden beschouwd in de oplopende rivaliteit tussen de magistraten.²⁴² Naarmate dopers in de samenleving waren geïntegreerd, werd het veel moeilijker om hen vogelvrij te verklaren en te executeren.²⁴³ Zo werd in 1549-1550 slechts een beperkt dopers netwerk van kennissen, vrienden en familierelaties – meestal immigranten – ontdekt en waarschijnlijk om politieke redenen opgepakt, en werden alleen degenen die weigerden te herroepen verbrand. Deze vervolgingen van wederdopers waren dus geësceneerd als onderdeel van de stedelijke politiek.²⁴⁴ Het jaar 1551 ging voorbij zonder dat er dopers werden opgespoord. Er was geen sprake van geheime informanten of ander onderzoek.²⁴⁵ Bardes was nu zonder tussenkomst van het Amsterdamse stadsbestuur rechtstreeks herbenoemd als schout door de keizerlijke regering in Brussel en had daarom waarschijnlijk geen belang meer bij verder onderzoek of vervolging van dopers.²⁴⁶

4.3 De verhoren in 1552-1553 en 1555

De vervolging van dopers in 1552²⁴⁷ en 1555²⁴⁸ is – anders dan de vervolging van 1549 – wel in de context geplaatst van het geïntensiverde conflict tussen de schout van Amsterdam en één van de burgemeesters. Grosheide noemt deze vervolgingen onderdeel van het streven tussen 1554 en 1562 om Bardes als schout weg te krijgen door hem verdacht te maken van een alliantie met anabaptisten.²⁴⁹ Zoals eerder gezien, lag de oorzaak echter vóór 1554.²⁵⁰ De vervolgingen van 1552 tot 1555 moeten daarom worden geïnterpreteerd als een nasleep van de vervolgingen van 1549-1550 in het perspectief van veranderde machtsverhouding tussen de schout en de burgemeesters van Amsterdam.²⁵¹ De verslagen van de ondervragingen tussen 1552-1553 en 1555 lijken op een voortzetting van de vervolging van dopers die door verklikkers werden aangegeven.

1552-1553

In juni 1552 meldde Gele Fye, nu betaald door de burgemeesters Hendrick Dircks en Joost Buyck, een geheime ontmoeting van dopers in het huis van Volckje Willems.²⁵² De verhoren wekken de indruk dat veel vreemdelingen in Volckjes huis sliepen; dat ze een herberg had, of liever een slaaphuis, waar meerdere dopers ver-

242 Betrouwbare aantallen over dopers in het zestiende-eeuwse Amsterdam ontbreken.

243 Geraerts, 'The Prosecution of Anabaptists', 36.

244 Cf. Flüchter, 'Konfessionalisierung in kulturalistischer Perspektive?', 236-237, verwijzend naar 'symbolischen Dimension' en 'Inszenierung' als politieke instrumenten.

245 Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, dl. 4, 402.

246 De betekenis van Bardes voor de centrale overheid blijkt in 1557 toen Brussel weigerde de schout weg te sturen als voorwaarde voor de instemming van Amsterdam met een substantiële lening: Tracy, 'Habsburg Grain Policy and Amsterdam Politics', 316.

247 Het gaat om 65 verhoren van twintig personen, *DAN* 2, 157-224 (nrs. 153-202, 204-218).

248 Het gaat om 25 verhoren van negen personen, *DAN* 2, 229-262 (nrs. 223-227, 229-248).

249 'Dan volgt het groote proces, dat van 1554-1562 loopt': Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 112, met verwijzing naar Wagenaar, Ter Gouw en Crommelin.

250 Zie noot 176.

251 Door de Brusselse politiek van patronage kon de schout zich deze zelfstandige positie veroorloven door zijn invloedrijke rol in de graanpolitiek, waarin hij bemiddelde tussen enerzijds de Amsterdamse graanhandelaren en de regering in Brussel en anderzijds de burgemeesters van Amsterdam. Cf. Daniel R. Doyle, 'The Sinews of Habsburg Governance in the Sixteenth Century: Mary of Hungary and Political Patronage', *SCJ* 31 (2000), 349-360, 352.

252 Later legde Volckje onder druk van Fye een valse verklaring af, waarvoor ze in 1556 werd gearresteerd en voor de rechtbank in Den Haag werd gebracht, waar ze na anderhalf jaar in de gevangenis overleed: Casparus Crommelin, *Beschrijvinge van Amsterdam...* (Amsterdam 1726²), dl. 2, 964-975.

bleven. Het is dus niet duidelijk of er daadwerkelijk een doperse bijeenkomst heeft plaatsgevonden, maar er werden twintig mensen gearresteerd, van wie er zestien zijn vervolgd. De schout streefde mildere straffen na dan de burgemeesters (zie tabel 1).²⁵³ Er zijn nu geen mensen uit Antwerpen bij betrokken. Slechts twee individuen waren afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden. De gevangenen kwamen uit Friesland, Zutphen, Deventer, Leiden en Munster, twee van hen waren poorters. Van deze zestien gevangenen hadden er negen Gillis van Aken ontmoet en zes van hen waren door hem gedoopt. In augustus 1552 werden zes ambachtslieden, van wie drie gedoopt door Gillis van Aken, veroordeeld tot executie en hun bezittingen in beslag genomen wegens: 'leerling te zijn van de hoofden of leraren... door Menno Symonis ongeveer tien jaar geleden (dus in 1542 toen Menno voor het laatst Amsterdam bezocht) en...Gielis van Aken'; bijgevolg '... zijn gescheiden van het geloof, gehoorzaamheid en eenheid van de christelijke kerk ...'; resulterend in '...zijn opnieuw gedoopt door de eerder genoemde Gielis van Aken...'.²⁵⁴

Uiteindelijk werden van de zestien gevangenen er acht verbrand en drie onthoofd, omdat ze herriepen. Bij deze bekeringen heeft de pastoor van de Oude kerk een grote rol gespeeld.²⁵⁵ Vier van hen werden voor eeuwig verbannen, omdat ze niet herdoopt waren en 'bij de kerk wilden blijven'. Eén oordeel blijft onbekend (zie tabel 3). Vervolgens werd de verkregen informatie gedeeld met andere steden in Holland, Friesland en Groningen, wat vervolgens leidde tot vervolgingen buiten Amsterdam. Burgemeester Hendrick Dircks ging zelfs persoonlijk

naar Hoorn en Leiden, wat illustreert dat de schout niet langer de vervolging van dopers leidde, maar de burgemeester. In Leiden en Antwerpen volgde een reeks doodvonnissen die duidelijk het resultaat waren van de verhoren in Amsterdam. In 1553 werden in Friesland negen dopers geëxecuteerd.²⁵⁶

De ondervragingen in de periode 1552-1553 stellen Gillis van Aken opnieuw voor als de verbindende persoon en de enige protagonist van het doperse netwerk in Amsterdam (zie tabel 2). De vervolgdgen komen nu echter voornamelijk uit de noordelijke Nederlanden. Het lijkt er eerder op dat het netwerk rond Gillis van Aken na de vervolgingen van 1549-1550 aantrekkingskracht kreeg buiten de kring van immigranten dan dat het een kwestie was van een toevallige aanwezigheid van niet-immigranten in het 'slaaphuis' bij de arrestatie. Het kan natuurlijk ook zo zijn dat de burgemeester die tot de 'oprechte katholieke partij' behoorde, vooral bezig was met het opsporen van dopers in het algemeen. Dit in tegenstelling tot de schout, die zich met name gericht had op doperse immigranten.

De gevangenen getuigden dat ze elkaar buiten de stadsmuur van Amsterdam of in het centrum ontmoetten in slechts een paar, meestal dezelfde huizen. Er bestonden nauwe contacten met de doperse centra in Leiden, Delft en Haarlem, waar Gillis ook doopte. Niemand vertelde dat Gillis in ongenade was gevallen bij zijn medebisdommen, wat in 1552 zou zijn gebeurd wegens vermeend overspel en het aannemen van geld.²⁵⁷ Zo lijkt Gillis van Aken in Amsterdam nog steeds als de onbetwiste sleutelfiguur te zijn beschouwd. De verhoren ver-

253 Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', 186-189.

254 DAN 2, 208-209.

255 DAN 2, 152, noot 116.

256 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 159-163; Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', 186.

257 Over Gillis' misstap, zie noten 23 en 136.

melden echter ook een vooruitgeschoven rol voor Jan van Hasselt.²⁵⁸

Jan van Hasselt was aanwezig bij ontmoetingen van dopers met Gillis van Aken in 1552 en werd door sommigen aangeduid als degene van wie ze voor het eerst hoorden over de doop en die daar op aandrong.²⁵⁹ Hij las ook voor uit de Heilige Schrift.²⁶⁰ In 1552 scheen hij naar Vlaanderen te zijn gereisd.²⁶¹ Stijn Evertsdochter van Deventer vertelde de ondervragers dat ze Gillis van Aken niet kende en niet had gezien, maar wel Jan van Hasselt had ontmoet.²⁶² Feliste Jansdochter gaf toe dat ze niet lang voordat ze gevangen werd genomen (mei 1552) wat geld had gegeven aan Jan van Hasselt, de aalmoesgever, om aan de behoeftigen te geven.²⁶³ Ruth van Naarden leek de rol van gastvrouw voor geheime bijeenkomsten in haar huis te hebben overgenomen van Aeltgen de Wael en Aeltgen Egberts, die waren gevlucht. Zo bleken Jan van Hasselt en Ruth van Naarden het doperse netwerk in Amsterdam en in Antwerpen te faciliteren. In 1554 reisde de procureur-generaal van het Hof van Holland zelfs naar Amsterdam om getuigen te horen tegen 'de sekte' van Jan van Hasselt en Ruth van Naarden.²⁶⁴ En in 1555 beweerde Fye zelfs dat ze met Bardes een val had opgezet om Jan van Hasselt en Ruth van Naarden te arresteren op het moment dat ze bij haar thuis aan het eten waren. Later bleek dit een leugen. Bardes wierp

tegen dat, hoewel de arrestatie van Jan van Hasselt en Ruth van Naarden destijds besproken was, hij de bijzondere taak had om Gillis van Aken te arresteren. Als Jan en Ruth waren gearresteerd, zou Gillis niet meer bij haar verschijnen.²⁶⁵ Dit laat zien dat de rechterlijke macht in Amsterdam dacht in termen van netwerkjes van verschillende dopers in de vorm van persoonsgebonden sekten in plaats van te zoeken naar een grotere doperse beweging.

In juni 1554 bezocht Leenaert Bouwens Amsterdam met een lid van zijn netwerk in Emden.²⁶⁶ In gezelschap van drie Amsterdammers liepen ze op en neer in de Bethaniënsteeg, een afgelegen steegje tussen twee kloosters bij de stadsmuur (afb 4). Leenaert werd om hulp gevraagd om Gillis van Aken te kunnen raadplegen over huwelijksproblemen.²⁶⁷ Dit bezoek illustreert, zoals de *Successio Anabaptistica* meldt, dat Menno, Dirk en Gillis sinds 1547 Leenaert aan het voorbereiden waren op het ambt van bisschop.²⁶⁸

Het bezoek aan Amsterdam zou een voorbereiding kunnen zijn geweest op de bijeenkomst van de bisschoppen in Wismar. Volgens sommigen werd in 1552 de ban opschorsing van Gillis opgeheven op voorspraak van Leenaert.²⁶⁹ Dit bezoek kan dan ook niet worden beschouwd als een overname van de toenmalige religieuze leiding van Gillis door Leenaert in Amsterdam, zoals in de geschied-

258 Volgens Grosheide was Jan van Hasselt een doperse leider in Amsterdam, die veel invloed had in een naar hem vernoemde groep. Deze maakte echter deel uit van het netwerk van Gillis van Aken. Blijkbaar was Van Hasselt ook actief in Rotterdam en Antwerpen: *Anabaptisten in Amsterdam*, 115. Het toponiem verwijst naar Hasselt in de Belgische provincie Limburg, niet te verwarren met Hasselt bij Zwolle, waar Gele Fye vandaan kwam.

259 *DAN* 2, 159 en 160.

260 *DAN* 2, 158 en 190; Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 114-115.

261 *DAN* 2, 159.

262 *DAN* 2, 194.

263 *DAN* 2, 215

264 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 115.

265 Woltjer, 'Het conflict tussen Willem Bardes en Hendrick Dirckszoon', 182.

266 Leenaert was al in Emden door gemeenteleden beroepen, voordat Menno hem in 1551 bisschop maakte: Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 252, noot 18.

267 *DAN* 2, 262.

268 *BRN* 7, 51.

269 Vos, 'De doopsgezinden te Antwerpen', 335; Zijlstra, *Om de ware gemeente*, 181.

schrijving wordt voorgesteld.²⁷⁰ Leenaert Bouwens was toen nog niet zo bekend in Amsterdam (zie tabel 2).²⁷¹ Grosheide concludeert dat volgens de verhoren tussen 1536 en 1576 Willem van Eindhoven, Gillis van Aken en Leenaert Bouwens de opeenvolgende (doperse) leraren in Amsterdam waren.²⁷² Bouwens werd echter pas in 1561 actief in Amsterdam.²⁷³ Hieruit is wel af te leiden dat het netwerk rondom Gillis van Aken na zijn overlijden werd opgenomen in de kring van doperse netwerken in Friesland en Groningen, waar ook vluchte-

Afb. 4 De Bethaniënsteeg.²⁷⁴

lingen uit de Zuidelijke Nederlanden deel van uitmaakten en waarin inmiddels Leenaert Bouwens de verbindende bisschop was. De bronnen tonen aan dat Jan van Hasselt en Ruth van Naarden sinds 1552 de religieuze taken van Gillis van Aken in Amsterdam ondersteunden en Gillis in 1554-1555 in het Waterland verscheen.

270 Mellink beweert dat Gillis in 1552 naar Vlaanderen vertrok, terwijl zijn plaats in Amsterdam al werd ingenomen door Leenaert: 'Anabaptisme in Amsterdam', 139; Vos meent dat Leenaert in 1551 het werk van Gillis in Amsterdam overnam: 'Gillis van Aken', 361.

271 Zie noot 136. Karel Vos onderstreept deze conclusie met het aantal dopen door Leenaert in Amsterdam: 1551-1554: 6; 1557-1561: 4/7 en 1563-1565: 168. 'Dooplijst van Leenaert Bouwens', 65.

272 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 251. Zijlstra typeert Willem van Eindhoven echter als sacramentariër: *Om de ware gemeente*, 70.

273 In de ondervragingen van 1569 wordt voor het eerst melding gemaakt van de activiteiten van Leenaert Bouwens in Amsterdam 'zo'n acht jaar geleden [1561]': *DAN* 2, 172-185, 283-284. In 1571 werd ook naar de activiteiten van Bouwens van ongeveer acht jaar eerder [1563] verwezen: *DAN* 2, 301-303.

274 GaA: Afbeeldingsbestand 010097013861. Reconstructie door Abraham de Haan in 1731 op basis van de kaart van Cornelis Anthonisz. van 1544.

1555

In 1555 vonden in Amsterdam twee processen plaats die in de historiografie weinig aandacht hebben gekregen.²⁷⁵ Er werden geen doodvonnissen uitgesproken, wat kan worden verklaard door de veranderde visie van de stad op de vervolging van ketters, en vooral door de opstelling van de schout.²⁷⁶ In juni werden uiteindelijk twee mannen uit Gent uitgewezen wegens kwalijk onderricht.²⁷⁷ Het tweede proces, in juli, betrof zeven mensen (zie tabel 1). Deze rechtszaak hield rechtstreeks verband met de processen in 1549-1550. De hoofdpersoon Willem Simonsz. Trip werd in Muiden opgesloten en in opdracht van het Hof van Holland naar Amsterdam gebracht wegens zijn bekentenis over dopers in Amsterdam. Hij had in 1547 een doopceremonie bijgewoond die door Gillis van Aken voltrokken was in het huis van Aeltgen de Wael.²⁷⁸ Het verhoor richtte zich op beschuldigingen die hij had geuit tegen andere gevangenen over de periode voor en rond 1550.²⁷⁹ Alle verhoorden werden gevraagd naar Gillis van Aken. Alleen Willem Trip gaf zijn verbinding met Gillis van Aken toe. Anders dan in de processen van voorgaande jaren, ontken- den de gevangenen Gillis van Aken te kennen of hem te hebben ontmoet (zie tabel 2). Mary Jansdochter getuigde tegen de aantijgingen van Willem Trip in dat ze Gillis van Aken niet kende en ontkende te hebben gesproken over een diaken van het 'Gelys van Aickens volcke'.²⁸⁰ Hieruit blijkt dat er in de nasleep van de proces-

sen van 1549-1550 en 1552-1553 bewust werd gezwegen over betrokkenheid bij het Gillis van Aken-netwerk. Dit is hoogstwaarschijnlijk te verklaren door dat deze verdachten zich verra- den voelden door Willem Trip. Over deze zaak zijn verder geen stukken in het Amsterdamse Archief aanwezig. De kosten van de boodschappers illustreren dat er veelvuldig overleg was tussen Amsterdam en de rechtbank in Den Haag en dat de gevangenen waarschijnlijk niet in Amsterdam zijn veroordeeld (zie tabel 3).²⁸¹

Weer was het Fye Harmansdr., nu spionerend voor de burgemeesters, die de autoriteiten meedeelde dat in Antwerpen Jan van Hasselt haar vertelde dat Gillis van Aken was gewaar- schuwd niet naar Amsterdam te komen door brieven van 'de officier van Amsterdam'.²⁸² Ze verwees naar Willem Bardes, die ontkende. Later zou Fye toegeven dat dit valse beschuldigingen waren.²⁸³ Desalniettemin belemmerde Bardes de rechtstroom in Amsterdam door het *Confessieboek* waarin de verhoren werden opgetekend voor zichzelf te houden, met het argument dat hij het ambt van de schout vanaf 1550 rechtstreeks pachtte van de Habsburgse regering.²⁸⁴

Fye klaagde ook over de markgraaf van Antwerpen.²⁸⁵ Zonder enige verdere informatie te geven, vertelde ze dat ze met hem plaats en tijd was overeengekomen waar ze met Gillis zou lopen. Hij had ze gezien, maar de predikant was niet gearresteerd. De markgraaf ontkende

275 Van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw werden deze in de geschiedenis van (dopers in) Amsterdam niet genoemd: Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 165.

276 DAN 2, xix.

277 DAN 2, 233-234.

278 DAN 2, 240.

279 Mellink, 'Anabaptism after Munster', 139-140.

280 DAN 2, 239.

281 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 175-176.

282 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 113-114; Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, dl. 4, 399f.

283 Algemeen Rijksarchief, arch. nr. 3.03.01.01, inv. nr. 5654, f. 375r.

284 DAN 2, xxiv.

285 Aldus aangevende dat ze in Antwerpen aan het spioneren was naar Gillis van Aken en zijn Antwerpse connecties, waarschijnlijk in opdracht van het Amsterdamse stadsbestuur.

later dat hij ze had gezien, maar Fye dacht dat hij de nieuwe sekte goed gezind was, omdat hij medelijden had met de arme mensen die zo graag de vuurdood tegemoet gingen. Ze verliet toen snel Antwerpen en keerde terug naar Amsterdam. Enige tijd later ontmoette ze Gillis weer in Amsterdam, lopend van de Heiligeweg naar Regulierspoort in de binnenstad. Volgens Fye beschuldigde Gillis haar te weigeren om zich te laten dopen en zei dat ze beschouwd werd als een lasteraar en haar vreesden, omdat ze zo goed geïnformeerd was.²⁸⁶

De nasleep van de omkoping van Fye en haar vervolging werd zelfs voorgelegd aan de Grote Raad van Mechelen en de aartsbisschop van Utrecht, en ook de regentes, Maria van Hongarije (1505-1558), werd betrokken.²⁸⁷ Ten slotte herriep Fye alle verklaringen die ze had afgelegd en bekende ze Jan van Hasselt en Gillis van Aken niet eens te kennen. Zij werd in 1558 verbrand.²⁸⁸ Dit roept de vraag op wie de gedetailleerde informatie heeft verstrekt over de ‘wederdopers’ rond Gillis van Aken en Jan van Hasselt. Het was waarschijnlijk toch Fye die de doperse kringen in Amsterdam goed kende. In ieder geval weten we dat de burgemeesters Hendrick Dircks en Joost Buyck in 1552 spionnen hadden betaald, wat het stadsbestuur in een later stadium terugbetaalde.²⁸⁹

De ondervragingen in 1555 bevestigden opnieuw de sleutelrol van Gillis van Aken in het Amsterdamse netwerk van dopers, vooral in de periode 1549-1550 maar ook in de jaren daar-

na.²⁹⁰ Het valt niet te ontkennen dat het leiderschap van Gillis van Aken niet was opgehouden, maar bleef bestaan ondanks de wrijving tussen hem en zijn medebisschoppen van 1552 tot 1554. In de verhoren van 1555 moesten de verhoorden aangeven of ze al dan niet behoorden tot het Gillis van Aken-volk, wat de invloedrijke positie van Gillis bevestigde.²⁹¹

Conclusie

Uit de relevante procesdossiers in het Gerechtelijk Archief van Amsterdam uit de periode tussen 1549 en 1555 blijkt de aanwezigheid van een lokaal dopers netwerk in Amsterdam van voornamelijk Vlaamse immigranten rondom Gillis van Aken. Waarschijnlijk heeft Gillis al vanaf de dertiger jaren van de zestiende eeuw deel uitgemaakt van doperse netwerken in het Maasdal die van Melchioristische/Munsterse oorsprong waren en die ook na de val van Munster in 1535 meer met elkaar verbonden gebleven waren dan betrokken bij de netwerken van Menno Simons en Dirk Philips in het noorden. Vanuit het Maasdal is Gillis naar Antwerpen vertrokken, waar hij als bisschop in Melchioristische/Munsterse netwerken actief was. Rond 1542 is hij in de kring van bisschoppen rondom Menno Simons gekomen en bleef hij contacten onderhouden in het Maasdal. Het lijkt zelfs aannemelijk dat Gillis van Aken een belangrijke rol heeft gespeeld bij het bij elkaar brengen van doperse bisschoppen uit de Benden Rijn met die uit het noorden. Van

286 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 114.

287 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 117-118, 120-121 en 129.

288 Tot 1565 waren nog niet alle kosten van de procedures verrekend, wegens de omvang van dit proces tegen dopers en een aantal Amsterdamse stadsbestuurders: Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 119.

289 Grosheide, *Anabaptisten in Amsterdam*, 163-164.

290 DAN 2, 229-264 (nrs. 223-249).

291 Dit roept de vraag op of de ‘afvalligheid’ werkelijk plaatsvond in 1552 of dat het een latere ‘reprimande’ was op de bijeenkomst in Mecklenburg in 1554. Het lijkt echter dat dit Amsterdamse netwerk bijna geheel zelfstandig opereerde van andere doopsgezinde leiders en voorbijging aan, of niet op de hoogte was van deze kwestie. Misschien is ‘De copia der oudsten en dooplijsten van de Harde Vriezen uit de 16e en 17e eeuw geschreven in 1714’ (Vos, *Copia*, 343) minder betrouwbaar dan de beschouwing uit de *Successio Anabaptistica* (51) en de *Grouwelen* (175), waarin Gillis in 1554 schuldig werd gevonden aan overspel op de bisschoppenconferentie in Mecklenburg, maar na berouw zijn werk kon voortzetten, wat ook het oorspronkelijke standpunt van Vos was. Zie noot 23.

1547 tot 1556 was Gillis als dopers bisschop de verbindingspersoon tussen geïmmigreerde dopers uit Antwerpen in Amsterdam, Haarlem en Dordrecht, ondersteund door een diaken die ook uit de Zuidelijke Nederlanden afkomstig was.

Inzicht werd verkregen in de sociale relaties en de geloofspraktijken van dit Amsterdams netwerk. Uit de verhoren blijkt dat slechts een zeer beperkt aantal Amsterdammers gearresteerd of genoemd werd, kennelijk omdat de vervolging van dit netwerk onderdeel uitmaakte van het conflict tussen de Amsterdamse schout en burgemeesters. Het verloop van dit conflict bepaalde de verdere gang van zaken in de opsporing en vervolging van het netwerk in de jaren daarna.

Aanvankelijk spoorde de schout het netwerk van wederdopers in 1549 op om aan het keizerlijk hof in Brussel te laten zien dat hij zijn taken goed vervulde, ondanks het vermoeden van de burgemeesters dat hij dopers afschermd. Nadat hij echter door de regentes was aangesteld op een persoonlijke pandovereenkomst voor het ambt van schout, verzette hij zich tegen opsporing en veroordelingen in 1552/1553 en 1555, te meer omdat door belangtegenstellingen burgemeesters hem verdacht bleven maken van banden met dopers. De vervolgingen van 1549-1550 en de nasleep ervan waren dus niet zozeer religieus, maar politiek gemotiveerd.

Als resultaat van de vervolging van dit specifieke netwerk werden de deelnemers zich expliciet bewust van hun lotsverbondenheid.²⁹²

De opsporing en vervolging leidde tot saamhorigheid. Om Mathilde Monge te citeren: ze werden tot een religieuze identiteit gesmeed²⁹³, namelijk het 'Gelys van Aickens volcke'. Dit was echter geen doperse kern onder leiding van Menno Simons, wat tot dusver de consensus in de Nederlandse geschiedschrijving is.

Rest de vraag of er in Amsterdam rond 1550 nog andere doperse netwerken hebben bestaan of dat het netwerk rond Gillis van Aken aanzienlijk groter moet zijn geweest dan de bronnen aangeven. Gillis' contact met dopers uit het Waterland en de breuk met hen wegens Gillis' strikte opvatting over het toepassen van de ban en echtmijding, is een eerste voorbeeld van de spanningen tussen dopers uit het noorden en doperse immigranten uit het zuiden. Uiteindelijk zal dit onder Leenaert Bouwens in 1568 tot een schisma in de hele noordelijke-Nederlanden leiden. In ieder geval is gebleken uit dit zelfstandige netwerk rond Gillis van Aken in Amsterdam, in combinatie met Gillis' rol als rondtrekkende bisschop in het Maasdal, Holland en Vlaanderen, dat het doperdom in de Nederlanden in de jaren 1540 en 1550 bestond uit veelvormige en meerstemmige groepen gelovigen die andere leidende figuren volgden dan alleen Menno Simons. Desalniettemin is de deelname van Gillis van Aken aan de bijeenkomsten van doperse bisschoppen onomstreden, wat aantoont dat hij in ieder geval sinds 1547 wel in de kring van Menno was opgenomen.

292 Cf. Natalie Zemon Davis, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth Century France* (Stanford 1987): 4.

293 Monge, *Des communautés mouvantes*, 249-250.

Gilles van Aken (ca. 1500-1557)

Itinerant Anabaptist bishop from the Lower Rhine* and key figure in an Anabaptist network in Amsterdam (1549-1555)

This article focuses on Gillis van Aken's role as an itinerant Anabaptist bishop in the Habsburg Netherlands and the adjacent Lower Rhine (including the Dutch Meuse Valley) and argues that Gillis was an important link between various related Anabaptist centers in the 1540s and 1550s. Gillis van Aken was originally a Catholic priest from the Meuse Valley, who probably left this position around 1531 to join Melchior Hoffman's early followers in Aachen, Maastricht and the surrounding area. Several years later, after the overthrow of Anabaptism in Münster (1534-1535), he joined Menno Simons's circle as an itinerant Anabaptist bishop in the Dutch-speaking part of the Habsburg Netherlands. Between about 1548 and 1555 he commuted intensively between Antwerp and Amsterdam.

The paper proposes that between 1549 and 1555 Anabaptists were arrested in Amsterdam due to political tensions in the city under pressure from the Habsburg central government and demonstrates that the interrogations of the prisoners reveal a network of almost all Anabaptist immigrants, mainly from Flandres, held together by the Anabaptist bishop Gillis van Aken. The argument emphasizes the genuine unfamiliarity of this network with Menno Simons and Dirk Philips and thus raises questions about the influence of the latter two who were (and are) depicted in (not only Mennonite) historiography as emphatically as the leaders of Anabaptism in the Netherlands (including Flanders) and northern Germany in the 1540s and 1550s after the events in Munster.

* Meuse Valley (the literal translation of Maasdal) refers in English to the area around Huy/Liège. Lower Rhine is therefore a more appropriate name for this area.